

Schein Gábor

Esernyők a Kossuth téren

Jelenkor Kiadó

Pécs, 2014

© Schein Gábor 2014

Kiadja a Jelenkor Kiadó Kft.
Felelős kiadó a kft. ügyvezetője
Szedés *JK Typo-stúdió*
Szerkesztette Csordás Gábor
A borítót Hegyi Péter tervezte

Megjelent 13 ív terjedelemben, Times betűvel szedve
ISBN 978-963-676-539-2

Előszó

Esett-e az eső 1989. október 23-án? Éveken át úgy emlékeztem, hogy amikor a korábbi moszkvai nagykövet, Szűrös Mátyás, akiben egykor sokan rémülettel látták Kádár János Moszkvában kijelölt utódját, a semmit sem értők szerencsétlen arckifejezésével kilépett a Parlament Kossuth téri erkélyére, hogy kikiáltssa a harmadik köztársaságot, csendesen esett az eső. Esernyőink alól figyeltük, mi történik, reményekkel telve, mit sem sejtve a jövőről.

A magyarországi rendszerváltás óta eltelt időszak, és főképp annak utolsó tíz éve mintha fényes bizonyítéka volna a tételnek, hogy a politika működését háborús gyakorlatként érdemes értelmezni. E gyakorlatot ezek szerint a hatalom megszerzésének, megőrzésének és alkalmazásának vágya tartja életben, ami szükségszerűen lealjasít, gonosszá és cinikussá tesz, az elmét azonban bizonyos értelemben kiélesíti. A politika dominanciaharc és semmi más. Annak, aki az ilyen harcokban részt vesz, butaság olyasmit a szemére vetni, ami a politika így felfogott lényegéből fakad. Például azt, hogy manipulál, visszaél az erejével, megoszt, képtelen az önkorlátozásra. Ez olyan, mintha az erdő számon akarná kérni a farkason, hogy gyilkol.

Az ilyen politika lényege a teljes bizalmatlanság, ambíciói pedig akkor is diktatórikusak, ha érdekei szerint használja a demokrácia intézményeit és eszközeit. Tudjuk, hogy a magyarországi rendszerváltás nem széles társadalmi aktivitás eredménye volt, vagyis nem az itt élők önkény elleni védekezési ösztöne vezetett 1989-hez. Mégsem ez, sokkal inkább a politika fenti, szinte kezdettől fogva meghatározónak számító értelmezése felelős azért, hogy a demokrácia nálunk csak jogi-formai kereteket jelentett, tartalma sosem volt, amely valódi, a Kádár-rendszerben szerzett tapasztalatoktól lényegileg eltérő közösgélményt adott volna a lakosságnak, és ösztönözte volna jövőjének aktív alakítására. Később az is bebizonyosodott, hogy a demokrácia tartalom nélküli jogi formája visszavonhatatlan biztosítékokat sem tartalmazott arra, hogy 1989 vívmányai nem lesznek visszavonhatóak.

A politika Hobbes-ra visszavezethető értelmezése kizárja a lakosság nagy tömegeit saját sorsának intézéséből, és nemcsak az össztársadalmi, hanem a helyi aktivitástól is elveszi a kedvét. Az emberi lét közösségi aspektusai elszegényednek, a munkahelyi kollektívák és a családok által létrehozott terei sem maradnak meg, amelyek a Kádár-rendszerben még megvoltak. Gyengülnek vagy kioltódnak a kontrollfunkciók, az állami intézmények a harcban felülkerekedő fél zsákmányává válnak, megsemmisülnek, vagy lét-

re sem jönnek a szabad piac mechanizmusai, eluralkodik a korrupció, végül a szabályozás szerepét a politikai és gazdasági elit maffiaszerű összefonódásai veszik át. Sokan vannak, akik ezt a politikai gyakorlatot ennek ellenére dicsőítik, sőt magával a demokráciával azonosítják, és közben figyelmen kívül hagyják, hogy jelentős mértékben éppen ez idézte elő a lakosság nagy hányadának teljes elszegényedését és az ország elszakadását az európai sztenderdektől.

A demokratikus politizálás valójában a szabályozott küzdelem és a konszenzuseresés egyensúlyát jelenti, kiegészülve olyan biztosítékokkal, amelyek ellenőrizhetővé teszik a hatalmat és védelmet nyújtanak az önkény kialakulása ellen. A kötetben található esszék, amelyek rendszertelen időközönként keletkeztek 1998 és 2013 között, a magyar közgondolkodásban talán szokatlan módon a politikai közösség esztétikai alapú felfogásából indulnak ki. Ez persze nem meglepő, hiszen az esszék szerzője nem politológus, nem történész és nem a jogelmélet szakembere, hanem író. Valójában azonban nem ez a magyarázat. A kérdés, amelyre 1989 után nem sikerült jó válaszokat adni, így hangzik: közérzületként miként születhet meg a demokrácia egy olyan országban, ahol ennek csekély hagyománya van, és ahol akkora a baj, hogy lakói egyre reménytelenebbül zárkoznak be az önáltatás, az illúziók és a választott hazugságok teremtette irreális valóságba. Miként alapozhatja meg a demokratikus

közérzetet azt a fajta szolidaritást, amely lehetővé teszi, hogy a legnehezebb helyzetben élők is aktívvá váljanak, értelmét lássák, hogy tegyenek életük jobbra fordulásáért?

Ezek a kérdések ma úgy is megfogalmazhatóak, milyen forrásból érkehetnek a magyarországi politikai gyakorlatot megújító impulzusok, a demokrácia kiüresített formái között miként jelenhetnek meg a demokrácia valódi tartalmai. Nos, a demokrácia, ahogyan József Attila szerint maga a nemzet is, közös ihlet, a közös képzelet műve. Ha egy nemzet feladja, vagy el sem sajátítja a közös teremtmény képzelet képességét, az erősnek látszó jogi szerkezetek pillanatok alatt összeomolhatnak anélkül, hogy tömegek kelnének a védelmükre, és az országot foglyul ejtheti a mértéketlen cinizmus, a hatalom elrejtő örülete. Az előbbi kérdések ebből a szempontból meglehetősen leegyszerűsödnek: hogyan állítható helyre Magyarországon az állampolgárok méltósága, az állam becsülete, miként teremthető meg újra a politizálás lehetősége.

A küzdelem meggyőződések, kulturális irányultságok és képességek, életmódok, érdekek tagolódása szerint szükségszerűen részekre bontja az egészet. Erre ugyanúgy szüksége van egy társadalomnak annak érdekében, hogy a különbségek artikulálódhassanak, mint az egész létrejöttére és megélésére. Ahol az utóbbi hiányzik, mint Magyarországon, ott az állampolgárok minden pillanatban frontvonalon érzik ma-

gukat. Folyamatosan növekszik az agresszivitás, és romlik az élet anyagi, kulturális minősége, mert minden személyes interakció a védekezésre és támadásra egyszerűsödik. A felvilágosodás korszakos alapelvei, a jogegyenlőség és a humanitás a jog és az etika nyelvén igyekeztek megragadni az emberi közösség, vagyis az „egész” eszményeit. Ezek a nyelvek azonban hajlamossá tesznek arra, hogy merev általánosságokban gondolkodjunk. Puhább, nem merev leírásokkal, inkább hajlékony körülírásokkal dolgozó nyelvre van szükség. Ilyen lehet az esztétika nyelve, amelyben nem törlődik el a beszéd és a valóság alapvető konfliktusának tudata.

A legkorábbi esszé, amely 1998-ban keletkezett, ebből indul ki, és a demokrácia közös képzeletének hiányát rögzíti. A további írások erről a pontról rugaszkodnak el, és a történeti tudat, az értelmiségi szerepek, a kritikai nyelv lehetőségeinek kérdéseit érintve jutnak el végül odáig, hogy konkrét javaslatokat tegyenek a baloldali politika tartalmi megújítására. Mivel egymástól függetlenül, alkalmasszerűen keletkeztek, nem követnek zárt logikát, de alapelveik közhelyek. Azt kutatják, hogy az esztétikai tapasztalatokban megalapozott tudással miként lehet visszatérni a politikához, és érvényes kijelentéseket tenni a közosségről egy olyan országban, amelyben a politika tartalmilag lényegében üressé vált, és a demokrácia elvei felől szemlélve felszámolódott. A filológiai hite-

lesség kedvéért meg kell jegyeznem, hogy a könyv összeállításakor egyes szövegekben javításokat, pontosításokat, kiegészítéseket tettem. Ezek mértéke összességében is csekély, és sehol sem befolyásolják érdemben az eredeti mondanivalót, gondolatmenetet.

Abban a tizenöt évben, amelyet az esszék keletkezési ideje átfog, Magyarország elherdálta a legnagyobb történelmi lehetőséget, amelyet az elmúlt évszázadok során a kezébe kapott. A lehetőséget arra, hogy a nyugati világ támogatása mellett modern európai társadalomként szervezze újra önmagát. Ezért az esszék hangvétele nemcsak kritikus, hanem helyenként borongó is. Az utóbbiért az olvasó elnézését kérem. Azt viszont ma már biztosan kijelenthetem, hogy az emlékezetem hosszú időn át megcsalt. 1989. október 23-án, amikor a korábbi moszkvai nagykövet, Szűrös Mátyás kilépett a Parlament Kossuth téri erkélyére, hogy kikiáltsa a harmadik köztársaságot, nem esett az eső. Ellenkezőleg, a fényképek tanúsága szerint fáradtan sütött a nap. Ez volt a kezdet. Az esőt és az esernyők sokaságát csak odaképzelttem, mindez afféle emlékezetcsalódás volt.

Szép-mondatok

Jártam egy köztársaságban, amelynek nincsenek lakói, nincs neve sem, így a térképen is hiába keressünk, valahol mégis megvan, megvolt, meglehetne. Én e köztársaságon kívül másikat nem ismerek. Létezéséről könyvek adnak hírt, bennük olyan mondatok, mint ez itt: „Huszedik hónapja, hogy a háborúnak vége lett, hogy előkecmeregünk a pincékből, hogy nem donganak fölöttünk azok a halált hozó darazsak, huszedik hónapja, szinte két esztendeje már, és ma, ezen a ragyogó fényes békés nyári napon éppen úgy végignyilallott rajtam a rettenet, akár negyvennégyben vagy negyvenháromban, mikor a járdán ért bennünket a riadó, s iszkoltunk, ha közel volt, a nyilvános óvóhelyre, vagy ugrottunk a legközelebbi kapu alá, üldözött életünket menteni. Mi történt? semmi: a mentőkocsi jön, annak a szirénája vonít.”

Különös, finom metszésű mondatok. Szép Ernő írta őket valamikor 1947 augusztusában, és én legszívesebben róla nevezném el azt a névtelen köztársaságot. Mert az idő, az emlékezés és a felejtés munkája együtt végezte el, hogy e mondatok épp ilyenek legyenek. 1947-ben már valótlán és lehetetlen, ami Pest bombázásakor történt, de a félelem mintha erő-

sebb valósággá tenné e lehetetlenséget, mint amilyen a jelen. Ha a jelen neve az, hogy „nem történt semmi”, akkor a múlté, hogy „minden megtörtént”. Ám a stílus, a metaforizálás ereje a félelemhez hasonlóan másként beszéli el a múlt és a jelen távolságát, az emlékezés és a felejtés különbségét. A mentőkocsi felidézheti a bombázást, de a stílus a vadászgépeket darzssakká változtatja, és ezzel látszólag, vagy ki tudja, talán valóságosan is helyreállítja a lélek egészségét, begyógyítja azt a sebet, amely a nem múló félelem tanúsága szerint begyógyíthatatlan.

A stílus segít továbbélni. De hogyan voltak leírhatóak ezek a mondatok? Szép Ernő tárcáinak stílusát, mert e mondatok egy újságcikkből valók, valami mélységes tudás, vagy inkább hit élteti, hogy szavaival létre képes hozni egy közösséget, hogy aki a kezében tartja az újságot, nem pusztán a papírral és a betűkkel, hanem egy személyiséggel találkozik. E mondatok vakmerőek. Vakok, mert olyasmit mutatnak be, aminek ellentmond a realitás. Azt, hogy az írás, a beszéd és az olvasás legalapvetőbb kérdései bizony mégis etikai kérdések, és hogy minden betű az író, illetve az olvasó arcképe. Így kerülhetnek az írásba élő alakok és valóságos tárgyak, egy lány, egy pesti bérház, cicák és kutyusok, így szűrődnek át e mondatokba mindennapi zajok: „Panaszolta nekem egy leány, hogy ilyen nap után, mikor a fazekat a lakógyűlés elé megveri a házfelügyelő, nem alszik éjjel

egy szikrát sem, ahogy a bomba éveiben, ha éjszaka felzörömbölték, soha nem hunyta le a szemét reggelig. De még a kutyusok is, a mi kedves jó pajtásaink, azok is szakasztott úgy szenvedik most is a zörömbölést, mint akkor szenvedték, mikor zuhogtak a bombák Pestre. Ők se tudták még elfelejteni, amin keresztülmentünk. Emlékeznek, milyen nyugtalanok lettek a kutyáink, mikor a sziréna felüvöltött? Érdekes, a cicák nem, azok sétálgattak nyugodtan, hanem a kutya, az reszketett, szűkölt, odabújt a lábunkhoz, felnézegetett az ő hűséges értelmes szemével az emberre, hogy hát mi ez? Igaz ez? Szabad ez? Lehet ez?”

Szép Ernő mondatait nem az teszi személyessé, hogy önmagáról beszél. Ő maga tematizáltan csak annyira van jelen írásában, mint bármelyik tárgya, vagy alakja, a lány, a házmester, a kutya. Személyesége inkább erkölcsi és fikcionális jellegű. Stílusán érződik, mélyen személyes kapcsolat fűzi tárgyához, a legapróbbhoz éppen úgy, mint magához a városhoz, gondja van rájuk, elkötelezett irántuk. Éppen ezért azt is tudja, hogy amit leír, annak a leírás által aurája, más és gazdagabb valósága keletkezik, azonkívül tévedhetetlenül érzi a még alakuló mondat ritmusát, kiegyensúlyozottan feszült szerkezetét. Szavaiért felelősséget vállal, pedig a nyelv mindig elmond olyasmit is, amit ő maga nem gondolt meg. De ez inkább erősíti, mintsem gyengíti mondatait. E felelősséget pedig a képzelet munkája élteti. Azt képzelet, vannak

olyan közös tapasztalatok, amelyekre emlékezve közösséggé válik egy embercsoport, azt képzelet, mondatai, anélkül hogy ilyesmire hivatkozna, felidézésükkel közösséget alkothatnak, és harmóniájukkal gyógyítani is képesek. Azt képzelet, hogy amikor ír, egy szabad polgár beszél a többi szabad polgárhoz. Talán lenne egy kevés ok elhinni, hogy ez lehetséges. Ha igen, ha nem, mit sem változtat azon a felismerésen, hogy polgárrá csak a személyes szabadság éltető ereje, a korszerűtlen felelősségérzet és a képzelet tehet. A polgárság ebben az értelemben nem politikai, hanem etikai és esztétikai kategória.

A képviseleti demokrácia maga csupán az állam felépülésének és a hatalomgyakorlásnak egyik lehetséges módja, amely nem feltétlenül vonja maga után az előbbi értelemben vett polgári mentalitás kialakulását és megerősödését. A szabadság kultúrája és a képviseleti demokrácia megléte között nincsenek szükségszerű megfelelések. Ha egy ország lakosai a hatalomgyakorlásban szinte kizárólag a képviselőválasztás során jutnak valamiféle személyes szerephez, és nem válnak aktív részeseivé a helyi vagy a regionális közélet és a nyilvános közvélekedés alakításának, akkor a választás pillanatában újabb négy évre alávetik magukat azoknak a törvényeknek és rendeleteknek, amelyeket a többség által döntési pozícióba juttatottak hoznak, holott azoknak, akik a felhatalmazásnál fogva a nevükben eljárnak, eszük ágában sincs

figyelembe venni választóik valódi érdekeit. A képviselők távol élnek a választóktól, a közelségüket kellemetlennek, néha egyenesen viszolyogtatónak érzik. Ezért mesterséges falakat emelnek politikai világuk védelmére, és ha nagyon muszáj, kizárólag agyonszabályozott, monologikus helyzetekben találkoznak azokkal, akik a közösség ügyeinek intézésével megbízták őket. Erőfeszítéseik abban merülnek ki, hogy a párt hierarchikus rendszerében megképződő úgynevezett pártérdek szolgáltatásban több-kevesebb érvényt szerezzenek a személyes és családi érdekeiknek. Így a képviseleti demokrácia, ha nem a szabad polgári mentalitás képezi a hátterét, pusztán a hatalomgyakorlás szerkezeténél fogva csupán annnyival jobb a diktatúránál, hogy a döntéshozóknak jobban kell ügyelniük a látszatra. Mindenképpen el kell hitetniük, hogy érdekeli őket, milyen körülmények között élnek az ország lakói, és mi a véleményük egy-egy kérdésről. Hogy ez konkrét esetekben előnyt vagy hátrányt jelent, azt nehéz eldönteni. Hogy a hatalomnak legyen erkölce, azt demokráciában is csak a polgárok kényszeríthetik ki.

Mindeközben a polgároknak minden okuk megvan arra, hogy kételkedjenek önmagukban. Ezeket a kételyeket a demokratikus rendszerek paradox módon sokkal inkább elmélyítik, mint a diktatúrák, mert azzal a reménnyel kecsegtetnek, hogy a személyes mérlegelésnek hatása lehet a közügyek alakulására.

De ha feltételezzük is, hogy az ország minden lakója eljuthat a képzettségnek arra a fokára, hogy lehetséges és módja legyen az érett ítéletalkotásra, ami természetesen sohasem áll fenn, akkor sem gondolhatja senki, hogy minden információval rendelkezik, ami az ítéletalkotáshoz szükséges. Egy ország kormányzásának minden kérdése olyan összetett technikai és elméleti tudást (valamint sok esetben titkosságot) igényel, amellyel külön-külön senki sem rendelkezik. Természetesen azok sem, akikre a kormányzás vagy a törvényalkotás van bízva. Ezért a képviselőtestületek szükségszerűen ki vannak téve a korrupciónak, és segítségként számítanak is rá, mert amíg tagjaik elvileg sem lehetnek tisztában minden döntésük következményével, a felelősséget viszont vállalniuk kell értük, addig az egyetlen realitás, amivel találkozunk, az érdekcsoportok anyagilag is vonzó, ellenőrizhetetlen számításokkal alátámasztott tanácsa.

Ezen kívül azt sem állíthatjuk, hogy mivel a demokrácia az önkéntes jogkövetés elvén alapul, a felelősségtudat, a törvényesség minimális feltételei adóttak. A törvényességet csak akkor határozná meg a felelősségtudat, ha el lehetne hinni a törvényekről és az ítéletekről, hogy bennük az igazság vagy az igazságosság jelenik meg. De mivel ezek transzcendentális fogalmak, ilyesmit aligha gondol bárki. A törvényekben bizonyos érdekek megtestesülését látjuk, és a törvények szellemét sokszor azok játsszák ki először, akik

hozzák őket, a bíróságoktól pedig senki nem azt várja, hogy igazságot szolgáltatassanak, hanem hogy tekintélyükkel szerezzenek érvényt annak, amit egyedül nem vagyunk képesek elérni.

A kételyek indokoltak, de az indokok nem gyengítik annak az igazságát, hogy a képviseleti demokrácia, ha tartalmát nem a polgári szabadság aktív, mindennapos gyakorlatából meríti, nem lesz egyéb, mint a gyámkodásnak egy másik, az esetek többségében a diktatúránál jobb formája. Ha az állam szűklátókörű, és oly mértékben terheli a feudális mentalitás, mint nálunk, soha sem fogja belátni, hogy a polgári szabadság terjedése neki is érdeke. A szabadság éppen ezért folyamatos aktivitást kell, hogy jelentsen. Ha abból indulunk ki, hogy aki nem kiszolgáltatott, az egyszersmind szabad is, vagyis ha a szabadságot állapotnak tekintjük, nem a belül és kívül végzett munka feltételének és eredményének, akkor a polgári autonómia hazug utópia marad. Ez az aktivitás pedig nem az állam- és a jogfilozófiák elgondolásaiban, hanem a közös képzeletben gyökerezik.

De mielőtt a közös, elkötelezett képzelet ünneplésébe fognék, hadd álljak meg egy pillanatra. Milyen szabadítható meg az effajta belátás az alaptalan moralizálásokra jellemző közvetett felszólítástól, a moralizálás paranoiájától, amely eleve létezőnek vesz valami olyasmit, a közösséget, aminek esetlegességéről beszél?

Szép Ernő mondatai nem állítják, még kevésbé prédikálják, hanem bemutatják a közösség fikcióját, amelynek talán csak önmagára vonatkozóan van jelentése, és nyomban szertefoszlik, amint az utolsó mondat végére pont kerül. Hiszen bármiféle közösség, különösen az olyan tapasztalat fölötti közösségek, mint a köztársaság, retorikai képződmény. De a retorika itt nem merül ki az ékesszólás művészetében, és éppen ellentétes a meggyőzés kétségeket ébresztő tudományával. A retorika nemcsak a meggyőzést szolgáló nyilvános beszéd művészetét, az ehhez szükséges képességek és szabályok elsajátítását jelenti, hanem egy tárgy megbeszélését is, amit Heidegger joggal hozott kapcsolatba a rációval. E jelentés megvilágítja, hogy a gondolkodás társas munka, és eredendően a nyelvhez kötődik, a mondatokhoz, amelyek az emlékezés és a felejtés közös alkotásai, és semmiképpen sem igazságok. Így minden mondatnak részesei vagyunk, minden nyilvános használatra szánt mondat tétje, hogy hozzájárul-e a közösség megszületéséhez. De részességünk azt is jelenti, hogy a gondolkodásban kibontakozó józan ész nem mestere, hanem tanulója a gondolkodásnak, és amint elkezdjük a tanulást, azaz beszélünk, azt is bevalljuk, hogy még nem vagyunk teljesen birtokában a gondolkodás képességének.

A gondolkodásnál, a kritikánál, a képzeletnél nincs nehezebb munka, mert ezt önmagunkon kell végeznünk. De nincs ennél szebb, méltóbb munka sem. A

köztársaság talán utópia, amely egy-egy mondatban, egy-egy beszélgetésben, és néha egy-egy rendkívüli történelmi pillanatban hirtelen mégis megvalósul, vagy inkább megtörténik, megesik, és csak az emléke marad meg. Mert igenis vannak mondatok, és vannak olyan pillanatok, amelyek arra hívnak meg, hogy tisztább anyagokban, méltóbb emberekben, finomabb kapcsolatokban és megoldásokban leljük örömünket. Ezek a mondatok és ezek a pillanatok a felnőttek tanítói. Hogy belőlük tanuljunk, ebben van szabadságunk minden esélye.

(1998, 2014)

Kávé és nefelejcs

Hadd kezdjem messziről. Az első világháború derekán, amikor a tengelyhatalmak és főként az Osztrák-Magyar Monarchia katonai pozíciói mindinkább veszni látszottak, az osztrák Háborús Sajtószolgálatot áthelyezték egy kedves kis üdülőhelyre, a Baden és Bécs között félúton fekvő Rodaunba, míg a szolgálat parancsnokságának Bécsben egy egész palotát bocsátottak rendelkezésére. Minél inkább apadtak a remények, a szó szoros értelmében annál nagyobb tér nyílt a Háborús Sajtószolgálat előtt. Ekkor kezdték el igazán kihasználni a fénykép és a film lehetőségeit. Számtalan tiszttel, operatőrrel és segéddel külön osztályt állítottak fel, amely több százezer kilométernyi filmet gyártott. Pályázatot írtak ki olyan filmdrámák megalkotására amelyek a hazaszeretet és bátorság példáinak követésére ösztönözték a nézőket, a hazáruulást és az esküszegést viszont kíméletlenül kipelengézték. Ezeket a filmeket az egész országban, és amennyiben nem szólt ellene semmilyen érv, külföldön is bemutatták. A képeken töretlenül termelő osztrák üzemeket, szép tájakat, városokat, folyókat, emlékműveket, népviseletbe öltözött lányokat lehetett látni. A fotográfiai részleg hihetetlen mennyiségű

fényképet bocsátott ki, hogy ezek mélynyomatként sokszorosítva hódítsák meg a tömeget. Divatkiállításokat rendeztek, amelyeken a bécsi ízlés remekeivel igyekeztek együttérzést ébreszteni Ausztria politikája iránt. Egyik újságot a másik után hívták életre, ezeknek az volt a feladatuk, hogy derűt sugározva bátorítsák, kitartásra buzdítsák a fronton harcolókat, elfeledtessék a háborút a háterszágban élőkkel, és elhittessék a megszállt területek lakóival, hogy jobb nem is történhetett volna velük, mint hogy ezentúl a kétfejű osztrák sas szárnyainak védelme alatt élhetnek.

Mindaz, amit modern propagandának, agitációnak, országkép-formálásnak nevezünk, a háborúban alakult ki, lelte meg formáit és tökéletesedett, a mi tájainkon éppen akkor, a vereség, az állam végső széthullása előestéjén, amikor a valóság fikciókkal való helyettesítése a legártalmasabb volt, jóllehet nagy szükség mutatkozott rá. Tény azonban, hogy ezeket az egyszerű allegóriákon, metonimikus kapcsolatokon, elbeszélői sémákon nyugvó „technikákat” később békeidőben is minden állam felhasználta a maga céljaira, és nem csupán egyre nagyobb pénzeszközöket bocsátott az osztrák Háborús Sajtószolgálat örökösének tekinthető intézmények rendelkezésére, hanem lényegében az állam egész működésének reprezentációját ilyen intézményekre bízta. Nem sokkal később a náci és a szovjet kommunista állam már az egészségsüggyet, az oktatást és a népgazdaságot, azaz a

modern állam hagyományos feladatterületeit is zárt propagadagépezetként működtette, és a hatalom ellenőrzése alá vont családi életet is ennek részévé tette. Az állam azonossá vált az önmagáról bemutatott hazugságokkal, amelyek szisztematikusan megfosztották a szavakat a jelentésüktől, áthatolhatatlan sötétségbe vonták a hétköznapi érintkezések nyelvét, az emberi viszonyokat is.

Ne vizsgáljuk most, hisz ezt már sokan megtették, hogy a technikai reprodukálhatóságnak ezek az eszközei miként segítették a diktatúrák működését. Tekintsük inkább azt, miként illeszkedhetnek egy demokratikus kultúrába. Egy társadalom ugyanis nem lehet meg szimbólumok nélkül, a közösség nem egyedül az észben és a belátásban leli meg alapjait, érzelmeket megmozgató képekre, elbeszélésekre is szüksége van. Hiszen ha igaz, hogy a társadalmi rendszereket az tünteti ki, hogy bizonyos tudással rendelkeznek önmagukról, tagjaik ismerik intézményeiket, magatartási szabályaikat és a bennük elfogadott alapvető értékeket, akkor ehhez azt is hozzá kell tennünk, hogy ez a tudás részterületeit tekintve csak a jog e célra létrehozott és gondosan ápoltságában fejeződik ki elvont fogalmisággal, egyébként inkább kollektív szimbólumok hordozzák, címszavakban, képekben és rítusokban megjelenő képzettömbökben. Egy kultúra tagjai szánára a társadalmi rendszer egészének és részterületeinek elvi megragadhatatlan-

sága ellenére azáltal szolgálnak szemléletes elképzelésekkel „társadalmukról”, amelynek működése békeidőben sokkal átláthatatlanabb, mint egy háborúban, hogy a mindennapi tapasztalataikban töredezetten, szakadásokban, hatalmas emlékezetihányokkal érzékelt világnak „értelmet” kölcsönöznek, hogy azok ezáltal a társadalmi környezetben képessé váljanak a tájékozódásra.

E képek és elbeszélések azonban csak akkor válhatnak konkréttá és szemléletessé, ha összetettségüket meglehetősen leegyszerűsítik, tehát bizonyos mértékig naiv elképzeléseket közvetítenek a tulajdonképpeni történésekről. Musil, Kraus, Wittgenstein, Mach vagy Schnitzler, azaz az első világháború nyelvi tapasztalatait feldolgozó osztrák irodalom és bölcsélet legkiválóbbjai műveikben alaposan megvizsgálták, mit jelent az, hogy a „valóságról” való tudásunk lényegében nyelvi tudás. Karl Kraus *Az emberiség végnapjai* című terjedelmes drámájának járókelői, akik a bécsi Ringen a háború eseményeit vitatják meg, valójában nem a háborúról beszélnek, hanem a róla szóló sajtóbeszámolókat szövik tovább. Lényegében ugyanabban a helyzetben voltunk mi az Öböl-háborúval kapcsolatban, és vagyunk ma az Amerikát ért terroristámadást és a terroristaközpontok felszámolásáért indított ellencsapást illetően. Ezekről mindnyájan tudunk, de tudásunk nem más, mint nyilatkozatok, sajtójelentések, hangulatképek, kommentárok és tévéképek

összessége, amelyek ráadásul folyamatosan idézik egymást.

Kraus még úgy vélte, hogy az emberek azért tűrik el az iparszerű tömeggyilkosságot, mert képtelenek elképzelni. A baj oka szerinte az, hogy a képzelet fejlődése nem tudott lépést tartani a technikai (re)produkálhatóságra szolgáló eszközök fejlődésével. Ennek az egyidejűtlenségnek a kialakulásában komoly része van a sajtónak. Mivel a sajtó profitra dolgozik, áruvá változtatja a hírt, amelyet a lehető legnagyobb példányszámban el kell adnia. Ennek következtében a hírek tárcákká válnak, irodalmias formát öltenek, „szórakoztatóan” megszerkesztve. A századeleji német, osztrák és magyar napilapokra ez a megállapítás kétségtelenül igaz. E kor újságírásának eszménye, amelyet a ténytudás követelményét figyelembe véve az egyszerű hírelbeszélések is követni igyekeztek, a tárcaelbeszélés volt. E műfajban a század első felének magyar irodalma is számos kiválóan poentírozott remeket adott, gondoljunk csak Szép Ernő, Kosztolányi Dezső vagy Márai Sándor „újságírói” teljesítményére. A nagy német napilapokban külön rovatban mindmáig él a tárcanovella-írás, és bár a hírek megfogalmazását már nem befolyásolja, ennél sokkal jelentősebb az a hatása, amelyet a nyilvános, ünnepi beszéd mai hagyományának kialakítására gyakorolt. A nyilvános beszédnek az a formája, amelynek legutóbbi kiváló megnyilatkozásával Jürgen Habermasnak a német

könyvkereskedők békedíjának átvételekor elmondott beszédében találkozhattunk, a demokratikus nyilvánosságot a kritikai gondolkodásban alapozza meg.

Amit Kraus az elbeszélések káros esztétizálódásának nevezett, az valójában a nyelv metaforáinak kihasználását jelenti. A metaforizálásnak elsőként a halál esik áldozatául, az állam a társadalom közreműködésével így palástolja önnön gyilkos lényegét. A retorika működésében mutatkozik meg legélesebben, hogy az állam és politikus képviselői munkáját a közösség ügye, a közjó iránti elkötelezettség vagy a gyilkos önzés határozza-e meg. Az előbbi számára minden egyes ember szabadsága, élete és egészsége meghaladhatatlan érték, nincs olyan ügy, amelynek érdekében föl szabad áldozni, ellenkezőleg, erősíteni és gazdagítani kell. Az önzés politikája mindig a szabadság becsmérlésével, mások szabadságának csorbításával kezdi, az erőszak iránti vonzalom beismerésével folytatja, és eközben bármennyire erkölcsösnek, keresztényinek vallja magát, előbb-utóbb mindig emberéletek eltiprásával végzi. Arthur Schnitzler kérdezi háborús feljegyzéseiben: „Azt mondják valakiről, nagyszerű, hősi halált halt. Miért nem mondják soha, gyönyörű, hősi sebesülést szenvedett? Azt mondják, elesett a házáért. Miért nem jut eszébe senkinek azt mondani, mindkét lábát levágatta a házáért?”

Mindemellett azonban a példányszám vagy a nézőszám „optimalizálásában” érdekelt sajtónak egy másik

tulajdonságával is számolnunk kell. Ez pedig nem más, mint a gyorsaságnak a „hírversenyből” adódó kényszere. A verseny szabályai egyszerűek: az győz, aki gyorsabban jut fontos hírekhez, és aki a kor ízléséhez, a kulturális fogyasztás tempójához alkalmazkodva érdekessé képes tenni őket. A hírhez azonban a hír értelmezése, magyarázata is hozzátartozik. Ez külön műfaj, amelynek művelésére a nagy napilapok „szakembereket” alkalmaznak, és vannak olyanok is, akik „független közíróként”, „politológusként” specializáltak magukat erre a feladatra. Ehhez háromféle nem túl bonyolult, de a közkeletű feltételezéseknél sokkal ritkábban együttjáró tehetségre van szükség. Az irodalmi szintet el nem érő, de az átlagnál fejlettebb íráskészségre, a hírek megérkezésekor nyomban akcióba lendülő szellemi készenlétre, és arra, hogy a „hírmagyarázó” kevés számú, közérthető, vagyis az általános előítéleteken nyugvó, vagy legalábbis azokat nem átrendező szimbolikus képzet segítségével minél zártabbá, „értelmesebbé” tudja tenni az információk kaotikus rendjét. A gyorsaság kényszere nem engedi meg a természeténél fogva lassúbb, mert több ellenőrzést kívánó valódi elemző, kritikai gondolkodás működésbe lépését, amely az emlékezet és a filológusi munka eljárásaira támaszkodva gyakorta éppen azokat a kollektív illúziókat, szimbólumokat, illetve használatukat vitatja, amelyek szerint a többség tájékozódik. Erre a munkára azonban nem csupán azért van szükség,

mert ezeket az illúziókat a folyamatosan változó életkörülményeknek megfelelően szüntelenül tovább kell alakítani, valamint azért, mert tapasztalataink szerint az általuk elfedett hártások könnyen agresszívvé válhatnak, hanem főként azért, mert a demokrácia gyakorlata szorosan összefügg a kollektív illúziók folyamatos megvitatásával, felülvizsgálatával.

A magyarországi napilapokból és a napilapok „elemzői” gyakorlatát kényszeresen átvevő „közéleti” heti és havi folyóiratokból a megvitatásnak ez a demokratikus szólama szinte teljesen kiszorult. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a kritika mint olyan veszett volna ki a nyilvánosság fórumain. Csakhogy az a kritika, amelyet a gyorsaság igénye és képessége szabályoz, és amely zárt értelmi rendjét lényegében készen találja a kollektív illúziók szimmetrikus ellenfogalmaiban, a kritikus gondolkodást, a dolgokat kérdésességükben megragadó vizsgálódást szükségszerűen felcseréli a kritikus magatartás gyakorlatával. Egyre inkább csak vélemények fogalmazódnak meg, ellenőrizhető érveken és visszakereshető fogalmakon nyugvó állítások alig. Ehhez a jelenséghez tartozik, hogy a fogalmak és a ritkán felbukkanó érvek jelentéstörténete meglepő gyorsasággal vész a felejtés kódébe. A nyilvánosság résztvevői többnyire nemigen tudják, miről beszélnek. E gyakorlat legfontosabb jellemzője, hogy a közéletet, vagyis a szó eredeti értelmében vett politikát könnyen szimbolizálható, egyszerű el-

lentétek sémájában beszéli el (pl. jobboldali-baloldali, konzervatív-liberális, nemzeti-kozmopolita stb.), amelyek ebben a sémában önmaguk is magyarázó erővel bírnak. Ez az eljárás minden jelenséget kétségtelenül könnyen elhelyezhetővé tesz, ez az előny azonban csak látszólagos, ami nyomban kiderül, ha az ellentétek bármely tagjának jelentést kívánunk tulajdonítani. Hogy mit jelent jobboldalinak vagy baloldalinak, nemzetinek vagy kozmopolitának lenni, azt alkalmazók se azok nem tudnák megmondani, akik valamely vagy egyszerre több jelzőt önmaguk álláspontjának meghatározására elfogadnak, se azok, akik mások helyét próbálják velük kijelölni. E fogalmaknak kizárólag strukturális és pozicionális jelentésük van, és valójában azáltal válnak hatékonnyá, hogy redukálhatatlannul egyszerű, könnyen kezelhető képletet ajánlanak a rendezetlen tapasztalati világ értelmezésére, miközben kanalizálni, sőt fokozni képesek a megtapasztalt világ bonyolultsága és töredékessége által kiváltott zaklatott érzelmeket. Mindezt ráadásul úgy teszik, hogy közösséget alkotnak az önmagukat ugyanazokkal a szimbolikus fogalmakkal azonosítók között, aminek előnyei látszólag messze meghaladják azt a hátrányt, hogy ez a közösség a személyes döntéseket előre meghatározza vagy egyenesen el is törli. E szerkezet legaktívabb elemei szükségszerűen a széleken helyezkednek el, mert a szimbolikus ellenfogalmaknak jelentést kölcsönző szembeállítások ott a legele-

venebbek. Ezért a szélsőségek valójában partnerei egymásnak, egymással szoros kommunikációban állnak, még ha e kommunikáció nem is áll másból, mint egymás becsméléséből, nyelvi agresszióból. Hogy ez mennyire így van, ahhoz elég kezünkbe vennünk néhány „szimbolikusán jól azonosítható” napilapot és folyóiratot, illetve megnéznünk – ha kibírjuk – ilyen televízióműsorokat. Ezeket jószerivel nem is tartja életben más, mint e sajátos kommunikáció intenzív folyamatosága.

E kommunikáció, illetve a benne használt szimbolikus fogalmak lényegében semmit nem neveznek meg a valóságból, hiszen jelentésszerű értelemmel nem rendelkeznek, indulati, érzelmi energiájuk viszont az ellentétek intenzitásának függvényében hatalmas. Ezzel az energiával e fogalmak maguk alkotják meg a politikai lét valóját, ez az a kontextus, amelyben minden nyilvános megszólalás elsődlegesen értelmeződik. Erejét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a történeti egyházak nyilvános önreprezentációja is sok esetben ennek foglyává vált, holott azok hittapasztalata és a második világháború után fogant történelmi önértelmezése mindenestül ellenkezik ezzel a politikával. Mondanunk sem kell, hogy mindez hasonlóképpen tökéletesen ellentmond a demokrácia eszményének is.

A kérdés azonban immár nem ez, hanem az, hogy a közéletnek ebben a fiktív szerkezetében, amely nél-

külözi a mindenkit egyaránt magában foglaló demokratikus közösség iránti elkötelezettséget, van-e lehetőség egyáltalán értelmes megszólalásra, illetve ha van, mi lehet az ilyen megszólalás sorsa. Nos, a kérdés első felére nyilvánvalóan lehet igennel felelni. Ugyanis mivel az országban élő eszmény a demokrácia eszménye, ha gyakorlatilag sokkal kevésbé válik is társadalmi gyakorlattá, mint tíz, vagy bizonyos tekintetben akár tizenöt évvel ezelőtt, továbbá mivel a demokratikus társadalmi működés intézményei állnak, ha egyesek veszélyes játszmák tárgyává teszik is őket, a nyilvánosan megszólalók kiindulhatnak ennek az eszménynek a meglétéből, úgy tehetnek, mint ha a demokrácia Magyarországon a jog, a jogkövetés és a vita meglévő gyakorlata lenne. A kérdés második felére azonban, tekintettel azokra az esetenként kardinális történeti, politikai problémákra, amelyek megvitatása az utóbbi időben elmaradt vagy már elkezdése pillanatában reménytelenné vált, sajnos azt kell válaszolnunk, hogy az ilyen megszólalás súlytalan maradna az itt vázolt publicisztikus kultúra légtüres terében. Ahhoz, hogy jobban lássuk az elmúlt tíz év történetét, valószínűleg éppen annak az anatómiáját kellene megértenünk, miért és miként nem járhatnak eredménnyel az ország elmúlt száz évnyi történetének kritikus újragondolására irányuló törekvések, amelyek a politikai és a kulturális emlékezet megújítását eredményezhették volna.

Ezzel kapcsolatban hadd jegyezzek meg valamit. Úgy vélem, a demokratikus beszéd gyakorlatának hátterét a humán tudományok, a történettudomány, a szociológia, a pszichológia, a nyelv- és az irodalomtudomány, a filozófia és (nem utolsó sorban!) a teológia biztosíthatja leghatékonyabban. E tudományok ugyanis elsődlegesen éppen azt vizsgálják, hogy milyen értelmezési, cselekvési kontextusokat megalkotva, milyen fogalmak jegyében gondolkodtak az emberek, és milyen strukturális kényszerek hatottak a kontextusok mozgására. Ehhez képest elszomorító látni, hogy sokszor a humán tudományok képviselői sem riadnak vissza attól, hogy az egyetemi vagy az akadémiai életben felhalmozott kisebb-nagyobb tekintélytökéjüket elherdálva, frivol módon legitimálják és gyakorolják azt a veszélyesen leegyszerűsítő nyelvet, amely minden társadalmi jelenséget a szimbolikus ellenfogalmak sémájába fordít át, és csupán azt tekinti feladatának, hogy jelzőket osztogatva mindennek és mindenkinek kijelölje a pozícióját ezen a térképen.

Mondandómnak ezen a pontján, a végéhez közeledve, szinte retorikai szükségszerűség, hogy felharsanjon az intelem, a remény vagy az apokaliptikus reménytelenség kürtje. Én azonban nem kedvelem a rézfúvósokat. Ezért hadd térjek vissza oda, ahol kezdtem, vagyis messzire. Amikor véget ért az első világháború, és feloszlatták az osztrák Háborús Saj-

tószolgálatot, a folyamatos dezertálások nyomán megmaradt mintegy tízfőnyi személyzet megosztott a raktárban maradt javakon. Mindenki egyforma adag szalonnát és lisztet kapott, de a kávéhoz, amit addig ittak, senki nem nyúlt, mert már régen gyanakodtak, hogy csizmaviasz, kátrány és homok keveréke. A kávé a következő tavaszon a környékbeli parasztok trágyának használták fel. Egy egész mezőnyi törékeny nefelejcs sarjadt belőle.

(2001, 2014)

Egy emlékmű talapzatára

Szombathelyen a Berzsényi Könyvtár előtti tér dr. Antall Józsefről van elnevezve. A tér közepén emlékmű áll: egy fehér márványlapokkal fedett, kettéosztott tömb közepén, amely mintha egy gerincénél eltört, nyitott könyvet mintázna, Antall József bronzból készült mellszobra látható. Maga a szobor szolid, mértéktartó alkotás. Jóllehet kissé idealizálja az egykori miniszterelnök vonásait, mégis egyedi, egyszeri személyként ábrázolja, elkerüli, hogy a történelem látnokának vagy a jövő okos, távolba látó tervezőjének ikonikus jeleivel lássa el az alakot. Bár a szobor homlokát gondok redőzik, az ábrázolás utólag mégis semmissé teszi azt a közösen átélt, megrázó, nyelv nélküli eseménysort, amelyre a nyilvánvaló hárítások, a politikai kudarcot görcsösen palástolni igyekvő, kicsinységről és kényszerű nagyságról egyaránt tanúskodó fellépések méginkább ráirányították a figyelmet. Egy embert, akire sorsa az időskor küszöbén váratlanul nagy felelősséget osztott, olyat, amelyre bár hosszú ideje készült, nem készülhetett fel, és amihez talán a képességei sem voltak meg maradéktalanul. Ő komoly szándékokkal, országa iránti elkötelezettséggel elvállalta a felelősséget, a maga szerepértelmezése

szerint igyekezett megfelelni neki, de útját nem járhatta be, mert megragadta a halál. Arca a szemünk láttára szürkült el, ment szét, és miközben egyre kilátástalanabbul és humortalanabbul bonyolódott bele a kezdés munkájába, tetterős politikusból haldokló beteggé változott át. (Milyen furcsa, hogy e politikumon túli drámaiság érzékelésében éppen egy drámaíró mondott teljes emberi csődöt.) A szombathelyi emlékmű mind-ebből semmit nem ad át az emlékezetnek. És valami mást sem. Az osztott kötömbön ez olvasható: „dr. Antall József, a Magyar Köztársaság első miniszterelnöke”. Az első, tehát a kezdet. Véletlen-e, hogy miközben az emlékmű tervezői egy politikus alakját igyekeztek beemelni az emlékezetbe, köztéren elsőként tárgyasítva alakjának mentális képét, valójában a történelmi felejtésnek, a történelem folyamatos kezdetének és szüntelen eltörlésének páratlanul szomorú emlékművét alkották meg?

Hogyan utalhatta a feledésbe dr. Antall József nevének emlékezete, hogy hányadik köztársaság első miniszterelnöke volt? Ahhoz, hogy e kérdésre megkíséreljünk válaszolni, fel kell tennünk egy másikat: áthatotta-e a republikanizmus szelleme a rendszerváltásban résztvevő politikai közösségek gondolkodását, és vannak-e a Magyar Köztársaságnak azóta elkötelezett hívei? Hogy mit foglal magában a köztársasági eszme, azt valószínűleg ráindannyian elsőként Petőfi *Respublika* című verséből tanultuk meg. Itt csupán né-

hány sort idézek belőle. „*Respublika, szabadság gyermeke / S szabadság anyja*” – így kezdődik a vers. Lehet-e valaki egyszerre anyja és gyermeke valakinek? Gondolkodtam ezen, és az incesztus különféle eseteit számításba véve arra jutottam, hogy ez egyetlen esetben elképzelhető, de az anya akkor sem tekinthető szülőanyának: ha az ember lánya feleségül megy az ember apjához. Ez súlyosabb regresszió, mint amit Oidipusz hajtott végre, hiszen ő csak egyet lépett vissza a genealógia láncolatában (és már abból is mennyi baj származott). Úgy tűnik tehát, hogy a köztársaság és a szabadság leszármazási sora önmagába záródó, ezáltal (hogy a veszélyes metaforikánál maradjak) nehezen feloldható traumákkal terhes. Mindkét tag eredete és következménye a másiknak, de amikor eredetként (anya) próbáljuk megragadni őket, következménynek (gyermek) bizonyulnak, amikor következményként, akkor eredetnek. Sosem tudjuk, hogy a *respublica* és a szabadság mikor anya és mikor gyermek, miként azt sem tudjuk meg soha, ki helyett tölti be az anya szerepét az egyik vagy a másik (az időben eltolódva mindig a másik), szülőanya pedig talán nincs is. (Olyan, mint ha Petőfi Derridát olvasott volna. Vagy inkább Derri-da olvasott Petőfit?) Mit jelent ez? Talán egyfelől azt, hogy a köztársaság és a szabadság mindig a jövőben van, egyszerre eljövőben és eltűnőben. Ezért köszöntheti Petőfi a *respublikát* „a távolból előre”, és ezért nem köszönthetjük mi sem másképp. Másrészt azt,

hogy jóllehet republikánusként hiszünk abban, hogy a jövő a republikáé („*Mert győzni fogsz, dicső republika*”), azaz a „részei vagyunk egymásnak” belátása nyomán a legnyomorultabb és a legkiválóbb is megkapja a közösség tagjának és személyes helyzetének kijáró méltóságot, méltányosságot és gondoskodást, nem veszítjük szem elől állapotunk iróniáját, és tudjuk, nem érjük meg az ünnepet. Petőfi ebben a tudatban az emlékezetre apellál: „*Ha meg nem érem e nagy ünnepet, / Barátim, emlékezzetek meg rólam...*” A vers barátimnak szólítja a jövő republikánusait, és nem azt mondja nekik, fiaim, vagy lányaim. Ugyanígy tesz majd később Ady, ifjú testvéreit a szabadság szenvedélyére hevítve. Itt tehát nincsen kezdet, szó sem esik az eredetről, apáról, anyáról, amiként alá-fölrendeltségi viszonyokról sem, csak barátságról és testvérségről. Regresszió a szabadság és a köztársaság viszonyában érzékelhető, ami definiálhatatlanná teszi egyiket is, másikat is, a republikánusok között azonban éppen e meghatározatlanság ironikus tudatában nincsen visszalépés, a harmadik nem válik elsővé. Ez alapozza meg az emlékezet elevenségét, folyamatos önterápiájának, azaz a regresszió okozta trauma gyógyításának lehetőségét. Nem kell a kezdet emberének, a szabadság arrogáns konkvisztádorának lenni.

A kezds embere, mivel a feladatot túl nagynak érzékeli rövid életéhez képest, hiába indul útjára helyes és szükséges eszmékkel, az idő fogytán türelmetlenné

és méltánytalanná válik, erőfeszítéseiből humortalanul kilúgozódik a jobbítás igazsága, és marad önmaga akarásának görcsös erőfeszítése. Mennyi mindent tud erről a 19. századi magyar irányregény! Jókai, Eötvös. De éppen Jókainál érzékelhető, például az *Egy magyar nábobban*, hogy a szabadságharc bukásának traumája visszamenőleg megszépíti, sőt idillivé teszi az 1820-as, 30-as évek Magyarországot, ahol Kolozsvártól Komáromig a jövővel mit sem törődve, adomázva mulattott néhány különc földesúr. A trauma által kiváltott mitologizáló igény szembekerül 1848 republikánus eszméivel, és az ötvenes évek regényeiben eltörli azokat. Tanulságos reflektáltsággal jelenik meg e konfliktus a magyar irodalom egyik legmesteribb kisregényében, Gyulai Pál 1857-ben írott *Egy régi udvarház utolsó gazdája* című munkájában. A mítoszokba hátráló Radnóthy tudati állapotát így írja le Gyulai: „ez az örök összetévesztése a múltnak és a jelennek, hol büszkeségből, hol bánatból, hol bosszúságból, ez az örökös tervezés, tétlen álmodozás zavarba hozták minden dolgát és szakadatlan keserítették”. E jellemzően 1849 utáni hőstípus sorsa annak a máig érzékelhető paradoxonnak a hatását hordozza, hogy a bukás által rövidzárlatossá lett nemzeti öntudat, bár elviekben szükségesnek tartja a modernizációt, tartalmait hazafias indoklással egy olyan életformához kapcsolja, amelynek felszámolásáért a reformkor és a forradalom küzdött. E megbicsaklott identitás minden önbírálatot a

nemzeti becsület elleni sérelemnek érez, mely önvizsgálat helyett tiltakozást von maga után, és bizonytalanságát idegen ármányra való gyanakvással ellensúlyozza.

Radnóthy Elek esetében, aki tüntető megvetéssel szól a nemesi nemzet fogalmát eltörlő új eszmékről, a republikánus szellemű modernizáció és a nemzeti integritás viszonyát egy trauma, az általa egyébként „átaludt” szabadságharc bukása teszi aporetikussá. És a traumák kompenzációja, mint tudjuk, mindaddig alapvető hatótényezője marad egy közösség önazonosságának, bármilyen régi keletűek legyenek is a választott veszteségek vagy dicsőségek, ameddig a közösség életében az ütközésekkel teli kommunikáció során meg nem születnek a traumák feldolgozásának stratégiái. Mivel azonban egyetlen politikai közösség sem egységes, az életutak, a családi hagyományok, a kulturális minták és a konkrét tapasztalatok különbözősége miatt nagyon sokféle viszony építhető ki a traumákhoz, jóllehet a viszonyulások módjai bizonyos alaptípusokba rendezhetők.

Amint arról már sokan értekeztek, a mai magyar társadalom feldolgozatlanul görgeti maga előtt – metaforizálódott dátumokat sorolva – Trianon, 1944, 1956, 1968 és 1989 traumáját, miközben egy sokak által szintén traumatikusan megélt esemény, az Európai Unióhoz való csatlakozás előttünk áll. Visszatérve a szombathelyi emlékműhöz: bizonyára azért érz

magát Antall József után is minden magyar miniszterelnök kényszeresen a kezds emberének, mert a feloldatlan, terapikus cselekedetekbe átfordítatlan traumák kompenzációja, úgy, ahogyan azt már Gyulai Pál is látta, egyfajta ahistorikus historizálást hív elő, a történelem feledésének azt a módját, amely a felejtés által üressé tett helyet történelmi szimbólumokkal tölti ki. Radnóthy Elek leromlott udvarházát nem újíttja fel, egyedül a vele kiháló család folytonosságát szimbolizáló kőcímet faragtatja újra. Más időben, más módon így tett Boross Péter is, aki a harmadik köztársaság második miniszterelnökeként sem győzte elégszer hangsúlyozni rokonszenvét a királyság intézménye és általában minden tekintélyuralom iránt. De vajon kire gondolt Boros Péter? Bevallatlanul nem Kádárra és Horthyra egy személyben? Utána következett Horn Gyula, akit az ország nagy többsége a fehér lóról tengerésztishti egyenruhában integető Kádár felrémlő alakjától visszariadva a puritán vezető maskarájában megteremtett magának a néhai külügyminiszterből, és Horn Gyula ezt a szerepet jól játszotta el. E történet jelentéseit, úgy vélem, mindmáig az előző választásokat elvesztő, de önmaga, pártja és az ország számára egyaránt legyőzhetetlennek látszó kísérteteket elszabadító Orbán Viktor értette meg leginkább. 2002-ben kokárdát tűzvé a mellére úgy gondolhatta, a történelmi szimbólumok történelemben megképződő jelentésségéhez vezető utakat a

traumák feldolgozatlansága, és a társadalomnak a modernizáció-ellenes, hatékony szélsőjobb által elevenné tett neurotizáltsága hosszú időre, vagy talán végleg elvágtá, ezért a tartalmatlanná vált, csupán historikusságuk érzetét megőrző jelek kiválóan alkalmasak arra, hogy eredeti jelentésüktől függetlenül egyedül őt, a történelmet egyszerre bevezető és elkezdő miniszterelnököt jelentsék. A harmadik köztársaság pároscsillaga a kokárdával kampányoló miniszterelnök, akinek eszményített arcvonásai Antall József előtt életének utolsó hónapjaiban a remény fényeitől övezve jelentek meg, és a Barguzinban mindent elfelejtő Petőfi Sándor, aki orosz fiatalasszonyként élte hosszú életét.

Így tüntette el a harmadik köztársaság a magyar történelmet, és azon belül legelőbb éppen az első és a második köztársaság történetét. Mindez különösebb ellenállás nélkül történt. Tildy köztársasága a rendszerváltás utáni nyilvánosságban – érthetően – soha nem rendelkezett hagyományképző erővel. Károlyi Mihály nevét az MDF politikusai és a párthoz közelálló történészek 1990-től kizárólag abban a Horthy-rezsim legitimációs stratégiájából ismert összefüggésben emlegették, hogy ő volt az, aki 1919. március 21-én átjászotta a hatalmat a kommunisták kezére, holott a történészek talán még tudták, hogy ezt semmilyen komolyan vehető forrás vagy történeti kutatás nem erősítette meg. A liberálisok az első köztársaság

emlékének eltűnése ellen nem fejtettek ki komoly ellenállást. Ugyanígy nem alakult ki világos elképzelésük arról, milyen viszony fűzheti a republikánus jelent 1848 republikánus eszméihez. Miután Orbán Viktor kormányzása minden egyéb megnyilvánuláshoz hasonlóan következetes következetlenséggel Széchenyi nevét illesztette logójába, a szabad demokráciát a Kossuth-év ünneppsorozatának alkalmain nem vették észre, hogy mondandójuk érvényes kifejtésének feltétele a Széchenyi-Kossuth vitához kapcsolódó ellenfogalmak által megképzett kereteken való túllépés volna.

Miért történhetett így? A kádárizmus liberális ellenzéke szükségszerűen olyan eszméket alakított ki és olyan filozófiákban találta meg vezérlő gondolatait, amelyek a szabadság tartalmait a személyesség kivételességében meghaladhatatlan kezdetnek láttatták, magát a szabadságot viszont negatívan értelmezték, ellenlábását kizárólag az alávetettségben, a rablásban ismerte fel. A szabadságnak azokhoz az elbeszéléseihez, amelyek felnőtte válasomat is meghatározták – 1969-ben születtem –, olyan, Richard Rorty által pontosan leírt ironikusság kapcsolódott, amely mindennel szemben maróan és békületlenül gyanakvó volt, kivéve a szabadság eszményét. Róla szólva szinte gátlástalanul nyilvánulhatott meg e gyanakvó ironia rejtett pátosza. A kérdés az, hogy az individualitásnak ehhez az eszményéhez illeszkedhetnek-e

más etikai formák, mint a felelősségetika kényszere-
sen predikatív futamai. Hiszen a köztársaság mint a
szabadság regresszióján nyugvó értékközösség csak-
is etikai forma lehet.

A Kádár-rendszer kései időszakában a közössé-
gért viselt személyes felelősség legtisztábban a tiltakozásokban szólalhatott meg. A tiltakozásban meg-
nyilvánuló tagadás megfelelt a szabadság negatív tar-
talmainak. Megteltek az aláíróívek, és az aláírásnak
ugyanúgy, mint az aláírás megtagadásának követke-
zményei voltak. Csakhogy nem írhatott alá akárki. Ki-
zárólag az, aki nevének tekintélyt szerzett, akinek ne-
ve súly volt a latban, és az aláírás ténye egy bizonyos
társadalmi közeg értéktudatában tovább növelte a
név súlyát. A tiltakozásnak ez a módja egy tekintély-
elvű rendszerben alakult ki, és maga is tekintélyelvű
volt. Az íveken szereplő nevek milliónyi más nevet
tettek „no-name”-mé a hatalom és az értelmiségi eli-
tek láthatatlan kommunikációjában, olyan „névtelen”
polgárok neveit, akiknek egyetértése vagy tiltakozása
ebben a kommunikációban súlytalan maradt volna. A
tiltakozásnak ez a formája ugyanakkor természetesen
illeszkedett az értelmiségi léthez, hiszen e lét értékek
ismeretén és teljesítmények akceptálásán alapul, és e
teljesítmények nem egyenlők. E forma túlélte a rend-
szerváltást, és áterjedt olyan politikai közösségekre,
amelyek ezzel az eszközzel korábban nem, vagy csak
ritkán éltek. Ha azonban 1989 után a tiltakozásnak

sem alakultak ki vagy erősödtek meg saját demokra-
tizmusukra érzékenyebb formái, mit várhatunk a köz-
társaság etikai önértésével kapcsolatban?

Az elmúlt években én magam is számos tiltakozó
ívet írtam alá, de olyat egyet sem, amelynek esetében
a tiltakozásba foglalt látens állításokat ne éreztem
volna végiggondolatlanoknak. Valószínűleg ezek meg-
vitatásával a tiltakozásnál többet nyertek volna a ma
nem létező politikai közösségek és a szintén nem lé-
tező köztársaság, de ehhez hiányzott a kulturálisan és
politikailag hasonló módon választó személyeket vi-
taközösséggé formáló nyelv.

Csakhogy ez a nyelv mindig hiányozni fog, pon-
tosabban hiányzóznak fogjuk érezni, vágyottnak és ta-
lán eljövőnek. Éppen ezért ez a beszéd, úgy vélem,
nem lehet predikatív, leszögező és válaszoló jellegű,
sokkal inkább olyan, amely szüntelenül továbbkér-
dezve mindig kilendül önmaga helyéből, megvizsgál
más aspektusokat, és megnyílik azok előtt, amelyek
nem bizonyulnak helytelennek. Mindez azonban ke-
vés. A köztársaságot a hétköznapi beszéd alkotja
meg, amelynek ahhoz, hogy terapikusan tudjon vi-
szonyulni a társadalmat elhatárolt és egymás iránt né-
ma és süket részekre osztó traumákhoz, mindenek-
előtt érzékennyé kellene válnia saját történetiségére.
Olyan határ ez, amelyen szinte lehetetlen járni. Az el-
jövő iránt nyitott nyelv nem a remény és nem a re-
ménytelenség nyelve. Nincs helye benne sem apoka-

liptikusságnak, sem Petőfi lángoló eszkatológiájának. A legtöbbet e beszéd szükségességéről és lehetlenségéről a mi tájainkon alighanem *A Dunánál*-t író József Attila tudott.

(2003)

A kereszténységről mint politikai vallásról

Amikor a 19. század végén a modern teológiai gondolkodásban is mind nagyobb teret nyertek a megértés történeti-kritikai módszerei, a hivatalos egyházi állásfoglalások árnyékában – amelyek egyházpolitikai eszközökkel és tanítóhivatali ítéletekkel egyaránt megkísérelték védelmükbe venni a megelőző korok ortodoxnak vélt teológiáját a történeti gondolkodást elsajátító teológiákkal szemben –, bár az evangéliumi textusok egy jöttányit sem változtak, a szöveg lassan mégis megújult, és olyasmi derült ki róla, amit senki sem várt, és amit a korábbi teológiai rendszerek védelmezői joggal éreztek veszélyesnek. Kiderült ugyanis, hogy az evangéliumok sűrű politikai textust alkotnak. Jézus szavai és az evangélisták által megörökített viták egyszerre vonatkoznak az ószövetségi hagyományokra, az isten országának eszkatológiájára és egy konkrét politikai szituációra. Ezek a tartalmak szinte kibogozhatatlanul összefonódnak. Ráadásul az evangéliumok íróinak és későbbi szerkesztőinek is jól kivehetően megvoltak a maguk politikai szempontjai, amelyek rárétegződnek Jézus – számunkra közvetlenül hozzáférhetetlen – szavaira és a korai Jézus-hagyomány vitakérdéseire.

E politikai szempontok közül az elmúlt évtizedekben joggal fordult a kritikai kutatás az evangéliumok antijudaista szólamai felé. Ha emellett az evangéliumok explicit politikai üzenetéről esik szó, többnyire azt a jelenetet szokták idézni, amikor néhány írástudó azzal a kérdéssel fordult Jézushoz, hogy szabad-e a császárnak adót fizetni, vagy nem (Lk 20,22). Lukács e kérdést eleve rosszhiszeműnek állítja be, feltételezi, hogy a farizeusok saját szavaival akarták megfogni Jézust, hogy kiszolgáltatassák a római hatóságoknak. Pedig ezt a kérdést akkor, amikor Júdea római megszállás alatt állt, és a legfőbb hatalom a prokurátor kezében volt, valószínűleg minden zsidó feltette magának, és minden vallási irányzatnak színt kellett vallania a megszállókkal szemben követendő magatartásról. Annál is inkább, mert a hitet az ószövetségi hagyományok nem magánhitként, hanem az egész közösséget átfogó, sőt a közösséget folyamatosan teremtő és sorsát meghatározó politikumként is értették, amely nem állt meg a közösség határainál. Az üdvösség meghívását kiterjesztették a jövevényekre, az idegenekre és minden nemzetre. Az ősatyák és az ősanák története, ami Ábrahám kivonulásával kezdődött, egy olyan nép megszületésébe torkollott, amelyet Isten a többi nép áldására választott ki. Jézus a kérdésre ennek tudatában azt válaszolta, amit a farizeusok is válaszoltak volna: „Adjátok meg a császárnak, ami a császáré, és az Istennek, ami az Istené”.

De vajon mit jelent ez a mondat? Biztosan nem azt, hogy a vallás legyen mindenkinek magánügye, és nem is érdemes mással foglalkozni, mert a császár erejével szembeszállni örültség lenne. De arra sem bátorít, hogy a zelóták módjára bárki harcra, – a mai politikai helyzetre átértelmezve – helyi terrorakciókra szánja el magát. Talán inkább azt mondja, hogy Istennek megadni, ami az övé, az is politikum, de egészen más síkon az, mint ahol a császáré a megdönthetetlen hatalom.

Ha Jézus politikai gondolkodását jobban meg akarjuk érteni, érdemes felidéznünk, ahogyan a kitaszítottakhoz, a betegekhez, a bűnösökhöz szólt. Ezeket az embereket a társadalom és a családjuk is kizárta, átke-rültek a magukhoz hasonló nyomorultak egészen más szabályokat követő világába. Nagyon hasonló tapasztalatról számolnak be a fogolytáborok életét élénk táró 19. századi orosz regények és 20. századi örökösök. Csakhogy a kizárásnak, mint tudjuk, a kizáró közösségben erkölcsi funkciói vannak: rögzít bizonyos erkölcsi szabályokat, és megsértésüket szankciókkal fenyegeti. Amint éppen a 20. század regényirodalmából tudjuk, ezeket az erkölcsi szabályokat nem ritkán a kizártak is elfogadják, és öngyűlöletbe átfordítva érvényesítik magukkal szemben, miközben hasonlítani szeretnének az őket kizárókhöz. Ilyen erkölcsi szabály például a házasságtörés tilalma. Jóllehet e tilalmat Jézus megerősíti, sőt más tilalmakhoz hasonlóan meg is

szigorítja (Mt 5,28-29), éppily szélesre tárja a megbocsátás kapuját is (Mt, 18,22). Amikor elévezetnek egy házasságtörő asszonyt, a tilalmat nem a bűnössel, hanem a bűnt szankcionáló közösséggel hozza kapcsolatba: „Aki büntelen közületek, az vessen rá először követ.” (Jn 8,7) E mondat azóta is meghaladhatatlan világossággal tárja elénk a hajlíthatatlanul büntető szigor és a gyűlölködés háritásokon alapuló pszichológiáját: a gyűlölködő ember nem azért gyűlöli a másikat, mert az más, hanem azért, mert ugyanolyan, mint ő, ugyanúgy megvan benne az, amit az erkölcsi szigor embere önmagában nem tud elfogadni, és aki ezért épp olyan erővel kezdi gyűlölni a másikat, mint amennyire erkölcsi elvei szerint meg kellene vetni önmagát. A házasságtörők legvehemensebb megbélyegzőiről előbb-utóbb mindig kiderül, hogy bőven van rejtegetni valójuk. Jézus mondata azonban ennél sokkal többet mond. Radikálisan átrendezi a közösség erkölcsi szempontjait, és ezzel a közösség fogalmának egy egészen új politikai megvalósítására tesz javaslatot. Ez az újdonság persze nagyon régi. Megtaláljuk Mózesnél. A kizárásokban testet öltő és a kizárások gesztusain alapuló erkölcs helyett e mondat az elhárított önismeret felszabadítására hív. Mózesnél ezt olvassuk: „Ne sanyargasd a jövevényt, hiszen ti ismeritek a jövevény életét, mert ti is jövevények voltatok Egyiptomban” (2. Móz 23, 9) Ismerd fel a jövevény életében a saját életedet, a jövevényben magadat. Amikor egy

írástudó megkérdezi Jézust (Mk 12,28), melyik a legfőbb parancsolat, ő töredékesen idézi Mózeset: „A legfőbb ez: Halljad, Izráel, az Úr a mi Istenünk, egyetlen Úr, és szeresd az Urat, a te Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből, teljes elmédből és teljes erődből. A második ez: Szeresd felebarátodat, mint magadat.” Mózes az utóbbi parancsolathoz hozzáteszi: „Én vagyok az Úr, a te Istened!” (3Móz 19,14) A mózesi hely egyik kanonikus zsidó kommentárja szerint Rabbi Akiba is e mondatot tartotta a Tóra nagy alapvetésének. A zárlatot ő így értelmezte: „A te Istened vagyok és az ő Istene” Hogy e vallásos nyelven fogalmazott mondat erkölcsileg mit jelent, azt Naftali Herz Wessely (1725-1805) újhéber költő tárta fel, miközben Mendelsohnnal együtt németre fordította az Ószöveget. A Jézus által idézett mózesi hely Wessely fordításában így hangzik: „Szeresd felebarátodat, ő olyan, mint te magad”. Jézus ennek jegyében járt el a vétkesekkel, és ezt hagyta tanítványaira is: a vétkest csak akkor zárta volna ki a közösségből, ha a fokozatosan kiszélesedő személyes beszélgetések, egymás meghallgatásának és a megértés kísérletének bonyolult procedúrája során (Mt 18,15-17) is teljes megátalkodottságról tesz bizonyosságot.

És ehelyütt térjünk vissza ahhoz a pénzdarabhoz, amelyről Jézusnak meg kellett mondania, jár-e a császárnak, vagy sem. A dénaron a császár képe volt. Ez végül is tiszta helyzet. Legalábbis a kereszténység

későbbi története felől szemlélve. Itt még tudni lehet, hogy a császárnak semmi köze ahhoz az Istenhez, akiről Jézus beszél. Nem jelent számára hivatkozási alapot. Nem teszi jelszóvá a nevét. A keresztt ekkor még szörnyű kivégzőeszköz, és nem szimbólum, ami éppúgy jelentheti a szeretetet, mint a gyűlöletet, ami ugyanúgy felragyoghat jámbor szentek, paranoiás gyűlölködők (akik közül néhányat szintén szentté avattak), derék családanyák, családapák és közönséges gyilkosok kezében. És ekkor még egyház sincsen, Krisztus élő teste, amely intézmény is, a hatalom hierarchiája. Még nincsenek pápák, püspökök, érsekek, kanonokok és plébánosok, akik közül sokan majd ajkukon Jézus nevével elirigylük a császárok, a királyok, a fejedelmek, a tanácselnökök, az agitprop-titkárok hatalmát, és ha e hatalmat nem szerezhetik meg, egy flaska jóféle borocska mellett minden rezsim minden császárában és minden agitprop-titkárában meglelik szellemi rokonaikat.

A kereszténység, mint láttuk, gyökereiben mindig is politikai vallás volt, de e politika a hitben meglelt szabadság politikája volt, vagy – amennyiben az evangéliummal bármiféle kapcsolatot fenn kívánt tartani – annak kellett volna lennie. E szabadságot tehát sosem a császártól vagy a párt főtitkárától, az Állami Egyházügyi Hivataltól kellett kivívni, ahogyan ma sem érdemes pártelgökök szűk kebelén keresni, mert ott egészen mást talál az ember. Ez a szabadság

Jézus megújító erejéből fakad, amellyel szemben mindig azok között találjuk magunkat, akik éppen követ készülnek dobni a házasságtörő asszonyra. Ezzel kapcsolatban eszembe jut egy tiszteletre méltó szerzetes-pap elszólásértékű mondata. Egy televízióműsorban néhány évvel ezelőtt megkérdezték e szerzetes-paptól, véleménye szerint miért nem kért bocsánatot a magyar katolikus egyház számos papjának, püspökének és hívének a zsidóüldözés során elkövetett vétkeiért (gondolatokért, szavakért, cselekedetekért, mulasztásokért). E szerzetes-pap körülbelül tíz évvel a rendszerváltás után azt válaszolta, azért, mert az egyház nem volt szabad. Azt hiszem, igazat mondott, de valószínűleg egészen másként, mint gondolta. A szabadság ugyanis nem adottság és nem feltétel. Szabaddá a hitből fakadó szabad cselekedetek által válik az ember.

Amikor tehát azt tapasztaljuk, hogy a kereszténység ma politikai vallás, olyasmit látunk, ami a kereszténység lényegéhez tartozik, hiszen a közösség számára és a közösségről van mondanivalója. Ha azonban azt látjuk, hogy a kereszténység egyrészt vallásos szimbólumokkal élő politikaként jelenik meg a társadalomban, másrészt sajátos gazdasági vállalkozásként, annak már semmi köze a hit szabadságához, sokkal több a dénáron fénylő képmáshoz és a kereszt eredeti funkciójához. A vallásos szimbólumokkal élő politikának természetesen sok évszázados európai

hagyományai vannak. Erről aligha mondhatunk okosabbat, mint amit Dosztojevszkij írt meg *A Karamazov testvérek* Nagy Inkvizítor-jelenetében. E politikának az a formája, amelynek örökségét mindmáig viseljük, Magyarországon a Horthy-rezsimben alakult ki, és 1938-ban, a Eucharisztikus Világkongresszuson ülte nagy ünnepét.

Hogy miért jó a császároknak, a pártfőtitkároknak és a pártelnököknek, ha püspököket tudhatnak maguk mellett, akik bármikor készek kiszolgáltatni vallásuk szimbólumait politikai célokra, vagy legalábbis hallgatólagos beleegyezéssel tűrni, hogy ez történjék a vallással, az aligha kérdés. Minden hatalom szereti magát erkölcsösnek tudni, még a legelvetemültebb is, és mi vonhatja az erkölcs tisztább ragyogásába az embert, mint a templomból kiáradó fény? De mire jó ez az egyházaknak? Hiszen ki tudhatná jobban, mint Jézus embere, hogy az idők változnak, egyetlen császár hatalma sem tart örökké? És mi van azután, hogy meghalt a császár? Persze, éljen az új. De azért az emberek mégsem felejtenek el mindent. Ha például a történelmi egyházak püspökei ott ültek a Magyar Népköztársaság parlamentjében, és nem volt egyetlen olyan felszólalásuk sem, amelyben elítélték volna a fennálló rendszert, ha a II. Vatikáni Zsinat bizonyos dokumentumainak elhallgatásában a magyar katolikus egyház püspökei kiváló szövetségesre találtak Miklós Imrében, ha a plébános szombat esténként együtt kártyázott a

téeszelnőkkel és a párttitkárral, akkor minderről egy szót sem szólva utólag kissé visszás dolog a hajlíthatatlan antikommunisták mezében tündökölni. Ha a mindenkori császár kegyeit keresik, az egyházi intéció fejei nem azért tesznek így, mert ez bármire jó magának az egyháznak. Azért tesznek így, mert nem a hit emberei, hanem politikusok. Persze az is lehet, ezt az esetet se zárjuk ki, mert hiszen előfordult ilyen a történelemben, hogy a császár derék, közösségéért dolgozó ember, aki minden vasárnap eljár a közeli kis kápolnába (és nem örökölteti meg magát a hozzá közel álló sajtó fotóriportereivel, amint kilép a templom kapuján). A vallásnak mint politikumnak ebben az esetben is megvannak a saját szempontjai és a saját élete. Bizonyos ügyekben együttműködhet a császárral, egészében azonban függetlennek kell lennie tőle. Ha nem így tesznek az egyházak, az szívárog el belőlük, vagy az vonul bennük ellenzékbe, ami élteti őket: a lényegét tekintve abszurd, mégis szabaddá tevő hit.

Amennyiben a hit hermenutikai köréhez hasonlóan megfogalmazható, hogy szabadság csak a szabadság előzetes meglétéből fakadhat, azt kell feltételeznünk, hogy az egyházi intézmények vezetőit talán saját lelki ürességük, rabságuk réme és az egyház kenózisától, kiüresedésétől való bevallhatatlan félelem űzi a politikai ócskapiacra, ahol túlradnak kegytárgyaikon, igéiken. Pedig a töltekezés kezdete valószínűleg éppen az üresség, az eszköztelenség bevallása lehet.

Ma Magyarországon az aljas képmutatás, a nyegleség, a sunyítás és a gyűlölet dáridója zajlik. Kivétel nélkül mindenki egy hamis képlet rabja, amely elhiti, hogy nincs más választás, csak a két rossz közül való, lehetetlenné téve minden tiszta beszédet. És mi ezt nevezzük politikának. Holott ez nem az. Ez csak képmutatás, nyegleség, sunyítás és gyűlölet. Honnan jöhet ma értelmes és szabad beszéd? Hol él ma a szabadság életteli radikalitása? Attól tartok, csak könyvekben. Menjünk könyvtárakba!

De addig is: biztos vagyok abban, hogy ha a klérus embereiben egy szikrája is él a hitnek, kötelességük világos és jól hallható mondatokkal kinyilvánítani, hogy egyházuk és hitük szimbólumai nem lehetnek árucikkek handabandázó politikusok és szerencsétlen gyűjtogatók kezében, a „keresztény” szó nem lehet bunkósbot, nem lehet az aljasság bíbor palástja, nem lehet a kizárás eszköze, jól hallhatóan és világosan ki kell mondaniuk, hogy a „keresztény, nemzeti” politizálásnak már csak stílári okokból sincs semmi köze a kereszténységhez (legalábbis ha e szó értelmét még az evangéliumok Jézusától származtatjuk és nem az itt és most hatalmának kétes apoteózisát ünnepejük benne). A pásztorok feladata, hogy megszabadítsák híveiket indulataik és el nem gondolt gondolataik furorjától. Ha valami, hát ez lenne a keresztény politika.

(2004)

Hétköznapi történeti tudatunkról

1. Egy mondat, de miről

2004-ben, a hosszú ideig minden bizonnyal utolsó magyar szakos egyetemi felvételi dolgozat első feladata József Attila *Arany* című versének elemzése volt. A vers nem antológiadarab, az iskolai szöveggyűjteményekben sem szerepel, tehát a felvételizők többsége valószínűleg ekkor találkozott vele először. A szöveghez két adat kapcsolódott. Az egyik a szerző neve volt, a másik a keletkezés feltételezett dátuma: 1929. Ez a két adat elégséges volt ahhoz, hogy megakadályozza a vers olvasását. Azok a bonyolultan egymásra rétegződő, önmagukban mégis egyszerű előítéletek, legendafoszlányok, amelyek a felvételizők tudatában József Attila nevéről és az 1929-es dátumról éltek, ezúttal is hozzáférhetlenné tették a múlt szövegét. Erőfeszítéseik célja az volt, hogy összeilleszék a két előítéletcsomagot, és ha maradt még bennük kitarthatás, az így előállított jelentést valamiképpen hozzárendeljék a címhez, amiről szerencsés esetben nemcsak a legnemesebb fém, hanem egy másik név, Arany Jánosé is eszükbe jutott.

A vers megértésének útját álló előítéleteimből minden fontos eleme figyelemre méltó sűrűséggel jelent meg az egyik dolgozat bevezetésében, amit – a felvételi dolgozatok apró emlékműve gyanánt is – idézősok: „1929 a nagy gazdasági világválság kezdete. A trianoni megaláztatást és a nemzet szétszakítását elviselni kénytelen Magyarország alighogy lerázta magáról a Kun Béla vezette proletárdiktatúra nemzetpusztító szorítását, s rálépett a felemelkedés útjára, az első gazdasági világválság begyűrűző hatása orkánként söpörte el az ígéretesen fejlődő, utóbb mégis kártyavárnak bizonyuló talapzatot, melyen a nemzet gazdasága nyugodott.”

E két mondat értelmezésekor ne vizsgáljuk, mi köze van József Attila versének a gazdasági válsághoz és Trianonhoz. Tekintsük az olvasottakat kijelentések zárt építményeként. Az építmény sarokköve egy dátum, 1929. A dátumok hitelesítik történeti elbeszéléseinket, megadásukkal az emlékezet felbontathatlan kapcsolatba lép a naptári idővel. E művelet a historikus elbeszélések egyik alapító tényezője. Az egyébként rendkívül kompakt megfogalmazásban a pontosnak tűnő dátumok mégis meghatározhatatlanná válnak. A szöveg egyetlen időhatározói funkcióban szereplő szava, az „alighogy” valójában tíz esztendő fog át, és nem igazít el afelől, hogy a szerző szerint mi volt előbb, a Tanácsköztársaság vagy Trianon. Kihez vagy mihez tartozik az a nézőpont, ahon-

nan tekintve két esemény évtizednyi különbsége elenyészhet, két másik esemény sorrendje pedig bizonytalanná válhat? Mivel a történelmi elbeszélésekben az emlékezet a naptári időt fogadja el mértékéül, az ilyen kijelentések joggal ébresztik fel a gyanút, hogy a mérték ilyen fokú elgyengítésével bizonyos határok között (tíz év, húsz év, harminc?) bármely két esemény tetszőlegesen összekapcsolhatóvá válik.

Ha történeti kijelentésként értelmezhetetlen is a fenti két mondat, megírásának történeti tudatáról sokat elárul. Előrebocsátom, úgy vélem, ha elég türelmesen vizsgáljuk őket, nem csupán egy felvételiző diák történeti tudatával kapcsolatban jutunk fontos adalékokhoz, hanem egy korszakéval is.

Először állítsuk helyre azt az inkább mitologikus, mint történeti sort, ami itt tíz év históriáját képviseli: nemzetpusztítás – trauma – felemelkedés – külső eredetű válság – összeomlás. A sor egy olyan tragikus történelemkép vázlata, amelyben a nemzet meghatározhatatlan szubjektuma a névvel illelhető belső árulásnak és a megnevezhetetlen, semleges külső történeti erőnek köszönheti balsorsát, ön maga azonban ártatlan, és semmiképpen sem tétlen, hiszen a felemelkedés a nemzet munkájának köszönhető. Ha tehát az időviszonyokat szemlélve az *amnénzia*, a feledés alapító jelentőségére következtetünk, az elvont történeti sor felállításakor a traumatizáltságnak és a felelősség elhárításának műtszer-

vező tudati szerepét kell hangsúlyoznunk. A trauma neve Trianon.

A fenti sort elbeszéléssé alakító retorika azonban egészen más korok elemeit vegyíti. A „felemelkedés útja”, a „begyűrűző hatás” és a „kártyavárnak bizonyuló talapzat” remek képzavara a 60-as, 70-es évek kádári világának nyelvét idézi, a „nemzet” fogalmával összefüggő szókapcsolatok („a nemzet szétszakítása”, „nemzetpusztító szorítás”, „a nemzet gazdasága”) pedig közvetlenül talán a rendszerváltást követő jobboldali diskurzus által kialakított, majd általánossá vált szókészlethől valók, közvetetten pedig az 1920-as, 30-as évek politikai nyelvezetéből. Mindez azt mutatja, hogy a Horthy- és a Kádár-rendszer uralkodó nyelvi közhelyei akadálytalanul illeszthetőek egyetlen nagy kortárs elbeszélésbe. E két rendszer uralkodó történeti és politikai tudata a legtöbb ponton ellentétes, csak hogy itt elsősorban nem történeti tudatokról, hanem nyelvekről van szó. Helyesebb tehát azt kérdeznünk, mi határozza meg azt a tudati horizontot, amely alatt két, egymást történetileg kizáró nyelvi séma törések nélkül illeszkedhet. A traumatizáltság és az amnézia nyomait már feltártuk. De van itt valami más is. Vajon miért a szöveg második felében találkozunk a kádári nyelv félreismerhetetlen nyomaival? Nem vitás, a szövegbe itt tör be az a névtelen, éppen ezért megfellebbezhetetlen erő, ami a retorika addig stabilnak tűnő viszonyait is összezavarja, és

végül képzavarba rántja a beszédet: „orkánként söpörte el az ígéretesen fejlődő, utóbb mégis kártyavárnak bizonyuló talapzatot”. E névtelen erővel szemben a másik pólust a „felemelkedés” és a nyugalom fogalma képviseli. Talán nem túlzás, ha úgy vélem, hogy a szövegünket létrehozó történeti tudat harmadik alapító eleme a biztonság és a nyugalom utáni vágy, ami, ha a jelen ezt a vágyat nem elégíti ki, nosztalgiként is megjelenhet.

Feltételezhető, hogy a traumatizáltság, az amnézia és a biztonságvágy hármassága által meghatározott tudatot olyan politikai beszédek képesek leghatékonyabban megszólítani, amelyek a három tényező ellentmondásait a legkisebb felületi ellenállással rendezik el retorikájukban. A három tényező viszonya ugyanis feszültségekkel teli, és ezeket a feszültségeket – ahogyan a minapi magyar politika számos eseménye példázza – se gyakorlatilag, se elméletileg nem könnyű feltérképezni.

2. A traumatizáltság, a felelősséget elhárító amnézia és a nosztalgia labirintusa

Feltűnő, hogy míg az európai kultúra bibliai rétegében az emlékezet munkája alapító jelentőségű, és nincs se az Ó-, se az Újszövetség hagyományában

egyetlen ünnep vagy rítus, amely ne az emlékezet parancsba foglalt kötelességére épülne, addig a társadalmi élet összefüggésében felejtésről önmagában egyetlen szó sem esik, kizárólag az adósságok elengedésével és az isteni megbocsátással kapcsolatban. Az Ószövetségben az örömev intézményéhez hozzátartozott az adósságok elengedése, és ugyanígy tett Isten Izraellel Mózes kérésére (4Móz 14,19). Izajás (38,17) szerint az isteni megbocsátás oly hathatós, hogy maga Isten sem látja a megbocsátott bűnt. A felejtés tehát ebben a hagyományban szoros láncot alkot a bűn traumatizáltságával, mintegy begyógyítja a trauma sebet. Innen tekintve érthető, hogy az amnézia, ha kiszakítjuk ebből a láncolatból, és tüneteivel együtt önmagában marad, miért kerül át könnyen a pszichikai betegségek tárgykörébe. Holott legkésőbb Nietzsche óta nem csupán azt tudjuk, hogy felejtés nélkül nincs élet, hanem azt is, hogy a felejtés munkája hasznos az élet számára.

És az élet ezt mindig is tudta. A felejtés nem ellentéte az emlékezetnek, inkább fonákja, ugyanazon munka másik oldala, ugyanazon munkáé, ami magát a történelmet létesíti. A felejtésről mégis sokkal kevesebbet beszélünk ahhoz képest, amilyen fontos szerepe van történeti tudatunkban. Vajon aktív vagy passzív munka-e a felejtés? A közkeletű mondás, hogy „az idő minden sebet begyógyít”, azt fejezi ki, hogy a traumák sebei az idő múltával mintegy önma-

guktól elmúlnak. De elmúlnak-e valóban, vagy csak behegednek? Tapasztalataink azt mutatják, hogy a traumák hatása történeti léptékkal mérve is hosszan érvényesül, akár több évszázadig is hivatkozási alapot nyújthatnak. Társadalmi értelemben tehát a felejtés passzív lefolyása nem oltja ki a traumák hatását, csupán elhalasztja. Aktív felejtésről, ami nem illeszkedik közvetlenül a bűn (adósság), a bűnvallás (az adósság bevallása) és a megbocsátás (az adósság elengedése) sorába, valószínűleg akkor kezdhünk beszélni, amikor képessé válunk a traumatizáló eseményt nem tragikus, hanem humoros vagy ironikus hangoltságban elmesélni. Csakhogy ez sem felejtés, legalábbis nem az izajási mérték szerint: „és hátad mögé dobtad minden vétkemet”. Az elbeszélés bármikor visszafordulhat a humoros regiszterből a tragikusba, a seb bármikor begyulladhat.

Mi áll ellent a felejtés munkájának? Nem az emlékezet, mint vélnénk, hanem az a tudati sajátság, hogy a jelenben csak a múlt nyelveinek közvetítésével vagyunk képesek tájékozódni. Ez a tudás alapozza meg a múlt és a jelen iránt viselt közös felelősséget. Jóbb könyvében például Bildád számára még a tegnap sem elég a mában való eligazodáshoz: „Kérdezd csak meg az előző nemzedéket, jegyezd meg, amit kikutattak az atyák. Mi csak tegnapiak vagyunk, és semmit sem tudunk, életünk csak árnyék a földön” (8,8-9). A múltnak ez a túlhatalma regresszív hatású a jelenre

nézve, és önmagában is traumatizál. Úgy tűnik, az amnézia és az emlékezet, illetve a traumatizáltság labirintusából képtelenség kijutni, legalábbis az olyan társadalmi diskurzusokban, amelyek Nietzschét követve nem a bűn, a büntetés és a megbocsátás erkölcsi elbeszélésének rendjébe kívánják illeszteni az emlékezet és a felejtés beszédét.

De miért ne tennénk ezt? Elégséges bizonyíték az ilyen narratívák abszurditására, hogy tizenöt év alatt sem sikerült törvényesen szabályoznunk, mit kezdünk közös és egyéni szegyeineinkkel? Másoknak, azt mondják, sikerült. De hát itt nem csak a múlt szegyeinéről van szó. Ugyanehhez a problémához tartozik a kérdés, hogy feltűnhetnek-e a múlt figurái egészen más, új szerepekben. Mit kezdünk a múlt szavainak színeváltozásával? Elfogadjuk-e a hatalmas hiátusokat az életrajzi lexikonok szócikkeiben? Egyáltalán meddig tart a múlt? Ki az, aki már nem számít a múlt figurájának? Meddig őrzik a szavak valaha hordozott jelentésüket? Mekkora az a hiány, ami még nem kelt gyanút az életrajzokban? A mérték kérdéseire nincs kielégítő válasz, a bűn és a büntetés diskurzusára pedig végképp használhatatlan a válasz kimunkálására, hiszen ehhez nemcsak a történetek között kellene finom különbségeket tennünk, hanem azt is pontosan meg kellene tudnunk indokolni, mik azok a vétkek, megalkuvások, stiklik, ostobaságok, kompromisszumok, nemtörődömségek stb., amelyekkel még foglal-

koznunk érdemes, és mik azok, amelyekkel már nem. Az emlékezet és a felejtés nem igazságos. A legnagyobb akadály azonban az, hogy a bűnről szóló beszéd csak nagyon kevés esetben adekvát eszköz a múltban és a jelenben való eligazodáshoz, ehhez ugyanis a bűn közös és meglehetősen biztos társadalmi tudatára lenne szükségünk, ami mára csak az úgynevezett „emberiség elleni bűnök” kategóriájával kapcsolatban alakult ki és szilárdult meg, és még ebben az esetben is kétséges, hogy az ilyen bűnök, elmentésben minden köztörvényes bűnnel, nem lépnek-e túl a jog rendjén, nem rombolják-e azt szét. (Hannah Arendt például kétségbe vonta egyik Karl Jaspersnek szóló levelében, hogy a náci politikát meghatározhatjuk-e köztörvényes bűnként, illetve hogy adekvát cselekedet lenne-e Göringet felakasztani.)

Úgy tűnik, az emlékezet és a felejtés, a traumatizált és traumatizáló múlt labirintusából nincs kijáras. És éppen ez a tapasztalat nyit teret a nosztalgia előtt. A nosztalgia sem mutat kivezető utat e labirintusból, de lehetővé teszi, hogy olyan múlthoz jussunk a jelenben, amelyet nem terhelnek traumák. Van ilyen múlt? Valószínűleg nincs, mert az európai értelemben vett történelmet többek között a traumák létesítik. Akkor hogyan lehetséges mégis nosztalgikusan szemlélni a történelmet, hogyan lehet traumátlannak érzékelni a múlt egy időszakát, ahová visszavágyhatunk, vagy amit a jelenbe szeretnénk hozni? Valószí-

núleg a nosztalgia is a felejtés egyik módja, de nem a múlt olyan eltörlését eredményezi, mint amiről Izajás beszélt.

A nosztalgia nem eltörli, hanem átrendezi a múltat. Olyan koherens elbeszélését állítja elő, ami kizárja önmagából a traumatizáló momentumokat, és lehetőség szerint elsimítva az emlékezet felületét, igyekszik elhárítani az olvasók és a hallgatók gyanúját, hogy talán nem is volt minden olyan harmonikus, mint ahogyan a nosztalgikus elbeszélés láttatja. A nosztalgikus elbeszélés azonban csak akkor lehet sikeres, ha nosztalgikus olvasóval találkozik. Egyébként mindig jöhet valaki, aki mást és többet tud a múltról, mint a nosztalgia szövege, vagy aki nem hajlandó megfizetni a nosztalgikus felejtés szövegbeli mértékének árát. Mindig jöhet egy kellemetlenkedő fickó, aki nem megy bele a játékba. És mindig kiderülhet valami olyasmi a múltból, amit nem tudunk beilleszteni az elbeszéléseinkbe. Ráadásul a nosztalgia szükségszerűen a múlt felé fordul, a biztonság vágyától hajtva a múltat felcserélné a jelenrel vagy a jövővel, és így öntudatlanul erősíti a történeti tudat traumatizáltságát. Az idők hátrításokkal teli nosztalgikus szemlélete túlzott hatalomhoz juttatja a múltat.

Foglyai maradunk tehát a traumatizáltság, az amnézia és a nosztalgia hármasának? Azt hiszem, addig mindenképpen, amíg nem alakul ki a nyitott, rövidzárlatait kitartóan feltérképezni igyekvő társadalmi

kommunikáció kultúrája. Csakhogy akármilyen is legyen ez a kommunikáció, biztosan túl lassú, és túl sok megfontoltságot igényel a demokratikus pártpolitika és az azt reprezentáló média kommunikációjának gyorsaságához, változékonyságához képest. A kialakult kommunikációs tér valószínűleg hosszabb távon sem lesz alkalmas történeti tudatunk görcseinek oldására, ahogyan egyébként nálunk régebben és kifinomultabban működő demokráciákban sem az. A tanulás eredménye – békés körülmények között – nemzedéknyi távlatban is csak az lehet, hogy képessé válunk a legfájdalmasabb pontok elkerülésére vagy a mainál kicsit finomabb érintésére, a legbornírtabb osztóságok kizárására. Erre mondható persze: bár már ott tartanánk.

. (2005)

Három a nagylány – avagy kicsoda
és mit csinál a szabad értelmiségi?

1. Három „értelmiségi” utazik a vonaton

Tíz évvel ezelőtt történhetett: vonaton utaztam Budapest felé, és nem éppen rokonszenves szokásom szerint kihallgattam a mögöttem ülők beszélgetését. Diáklányok voltak, egy vidéki egyetem bölcsészkarának hallgatói, ha jól emlékszem, első- vagy másodévesek. Azt vitatták, hogy egyetemistaként vajon ők már értelmiséginek számítanak-e, és ha igen, mit jelent ez a fogalom az ő esetükben.

Az egyik lány úgy vélte, hogy a fogalom jelentése lényegében azonos a szakértőével, és mivel így az értelmiségi létet mindenekelőtt valamely körülhatárolható, magas szintű és a társadalom által is elfogadott elméleti szaktudás birtoklása jellemzi, ők egyelőre semmiképpen sem tekinthetők értelmiséginek, de a legjobb úton vannak afelé, hogy azzá váljanak. A lányok arcát nem láttam, így aztán előítéleteimnek könnyű dolguk volt, és gondolatban már oda is illesztettem egy szemüveget az imént beszélő lány orrára.

A barátnője azzal ejtette gondolkodóba a képze-

letbeli szemüveget, hogy az elméleti szaktudás elsajátításával együtt kell járnia, illetve részben meg kell azt előznie ama képesség megerősödésének, amely a tudás tartalmától részben függetlenül lehetővé teszi a tudásforma helyességének szabad mérlegelését, és mivel ez könnyebben megy annak, aki még nem kötelezte el egész intellektuális tevékenységét egyetlen tudásforma művelése mellett, vagyis még nem specialistája semminek, ahogyan például egy egyetemista nem az, több joggal nevezi magát értelmiséginek, mint aki bizonyos kérdéseket már nem enged meg magának, mert túl sokat veszíthet rajtuk. Ez a lány tehát, akinek, nem tudom miért, azonnal megnövesztettem a haját, először a válláig, aztán némi gondolkodás után a háta közepéig, váratlanul kimozdította az értelmiségit abból az intézményi normarendszerből, amely szakértelmének helyességét minősíti, annak biztosítékát adja, és funkcióit a kritika szabad gyakorlásával hozta összefüggésbe.

Még nem végeztem a fodrázskodással, amikor közbeszólt egy harmadik, akivel bajban voltam. Szemüveg semmiképpen sem illett rá, és a megfelelő frizurát sem találtam feltételezhetően szögletes arcához. E harmadik lány ugyanis azt mondta, hogy ennek az egész kérdésnek semmi értelme, értelmiségiek ma már egyszerűen nincsenek, vagy ha mégis, az nem jelent se többet, se kevesebbet, mint hogy e címke viselőjének sikerült felszerelnie magát egy vagy több

egyetemi diplomával. A kérdésre, hogy miért ne lenne értelme a kérdésnek, nem válaszolt meggyőzően, de minden bizonnyal valami olyasmit gondolt, hogy kétségtelenül volt olyan idő, amikor az értelmiségi a szakmájában elsajátított mérlegelő képességet a szakmáján kívül a közjó érdekében vélte hasznosítani, miközben többé-kevésbé megőrizte a humanista műveltséghez kapcsolódó életmódbeli mintákat, de ezek az idők elmúltak, az agóráról bebizonyosodott, hogy nem egyéb közönséges piacnál, ahol pénzzel mérhető véleményeket és pozíciókat adnak-vesznek. Ráadásul mint minden piac, ez is a cserefolyamatok gyorsításával növeli hatékonyságát, hiszen a hatalom birtoklása mindig szoros összefüggésben van a sebességgel. A tempó növelése pedig nem viseli el a megalapozott mérlegelés bonyolultságát és lassúságát, így aztán a piacot a könnyen leegyszerűsíthető, átlátható mintákat dömpingáron kínáló gyorsreagálású hadtestek uralják. Ezért aztán az előbbi két lány, ha nem változtat sürgősen a gondolkodásán, máris vesztesnek érezheti magát, jobban tennék, ha tankönyveik helyett a valóságban merülnének el.

2. A közvetítés veszteségessé vált üzlete

Mint mondtam, e jellemzően bölcsész beszélgetést tíz évvel ezelőtt hallgattam ki. Ma már ritkábban

utazom vonaton, de azt hiszem, nemcsak azért nem hallanék ilyen beszélgetéseket, mert az IC-szerelvényekben, amelyeknek éppen ezért elvi ellensége vagyok, nehéz bármit kihallgatni, sokkal inkább azért, mert a vita a bölcsészértelmiség helyzetét tekintve nálunk is eldőlt, mégpedig a harmadik lány javára. (Szerintem rövid hajú volt és nem hordott szemüveget.) Ezzel kapcsolatban Magyarország semmi újat nem produkált ahhoz képest, ami először az Egyesült Államokban ment végbe az 1940-es években, majd a 70-es évek elején hasonlóképpen Nyugat-Európában is. C. Wright Mills amerikai szociológus már 1944-ben leírta, hogy a független értelmiséginek marginalitásán elborongva szembe kell néznie a hatalomnélküliség tapasztalatával, és ha bizonytalan és hatástalan pozícióját feladva új, nagyobb befolyással kecsegtető, távlatokat nyitó és gazdaságos pozíciót keres magának a polgári társadalomban, azt vagy egy viszonylag kicsiny, belterjes szakmai csoport tagjaként találhatja meg, vagy intézményekhez, szövetségekhez, a kormányhoz csatlakozva olyan szakértőként, aki a döntések előkészítésében és hatásuk elemzésében kamatoztathatja tudását, továbbá elszegődhet az információs ipar ügynökének is. A legfontosabb funkciók felsorolása még eggyel biztosan kiegészítendő: a versengő demokráciák televíziós kultúráiban egyre terebélyesedő véleményiparnak is szüksége van hivatásos elemzőkre, akik konyhakész elméle-

tekkel várják a munkából fáradtan hazaérkező polgárokat. Ezekre a szerepekre igény van, és reális értékek kapcsolódnak hozzájuk.

Megszokhattuk azonban, hogy a hasonló leírások végső célja nem az, hogy tudatosítsák és értelmezhetővé tegyék a hagyományos értelmiségi szerepek megváltozását, különös tekintettel a szellemtudományok területén alkotókra, hanem hogy az úgynevezett „független gondolkodókhoz” köthető magatartás- és gondolatformák szükségességét igazolják. E független gondolkodók elsősorban persze a szellemtudományok képviselőiből rekrutálódnak, akik a 19. századi humboldtiánus képzési rendszerben a társadalom vezetői közé tartoztak, de a 20. században elvesztették befolyásukat. Mills eszmefuttatása ezáltal részévé válik annak a modern érvanyagnak, amely a rentabilitás algoritmusaira épülő egyetemes logikával szemben a számokkal közvetlenül nem megmérhetőt veszi védelmébe. A védelem számára Mills nem szolgál új munícióval: a hatalmi pozíciókon kívül maradó intellektuellek kiváltsága az érdek nélküli kritika, mondja, egészen pontosan az, hogy leleplezzék a látásunkban és a megértésünkben közreműködő sztereotípiákat,¹ vagyis mindazokat az igazságokat, amelyeket alkalmazunk ugyan, de igaz voltukat nem szoktuk megvizsgálni.

¹ C. Wright Mills, *Power, Politics and People. The Collected Essays of C. Wright Mills*, szerk. Irving Louis Horowitz, N.Y. 1963. 299.

Mivel azonban a független gondolkodók² valóban a 19. századi szellemtudományok szerencsétlen sorsú örökösei, defenzívájuk és öngazolásuk eszközrendszerét jelentős részben az örökségüket megalapozó erkölcsfilozófiákban lelik meg, és valóban, modoruk, vitastílusuk, még ha rejtetten is, mindig hordozója az etikai imperatívusznak. De amíg az etikai elvek elméleti és az erkölcs gyakorlati művelése, tehát a kritika a 19. században a bírók és a papok mellett, sőt őket mindinkább megelőzve a szabad értelmiségiek kiváltsága volt, és fellépésükkel a társadalmi-politikai gyakorlatot is nagymértékben befolyásolták, addig az etikai normák alakítására ma éppoly csekély befolyással van a szellemtudományok örököse, mint a jog- és a Biblia-értelmezés hivatkozásait továbbra is gondozó szakember. Am ahogyan e normák alakítása napjainkban sem valamely társadalmi csoport privilégiuma, úgy valójában száz évvel ezelőtt sem volt az, sokkal

² Wilhelm Hulboldt a felsőbb tudományos intézmények legfőbb sajátosságának egyfelől azt tartotta, hogy ott kibontakozhat „azoknak az embereknek a szellemi élete, akiket külső kötetlenség vagy belső törekvés vezérel a tudományos kutatásban (W. Humboldt, *Válogatott írások*, Bp. Európa, 1985. 251.) másfelől azt, hogy ezekben az intézményekben „mindaz található, ami közvetlenül a nemzet erkölcsi kultúrájának előmozdítására történik”, ami viszont nem közvetlen erkölcsi állításokon alapszik, hanem azon, „hogy ezen intézményeknek rendeltetésük szerint a szó legmélyebb és legtágabb értelmében a tudományt kell művelniük” (uo. 249.). Így persze Hulboldt azt is feltételezi, hogy a tudomány művelése és az általános etikai elvek mindig összhangba hozhatók egymással, ami már az ő korában sem volt egyéb, mint hittétel.

inkább bizonyos technikáké. Az üzenet maga a médium, állította McLuhan. Sokat idézett kijelentését sok évtizeddel megelőzve már Simmel is pontosan jellemezte a helyzetet *A pénz filozófiája* című munkájában: „A lelki világ alaptényei közé tartozik, hogy a lét különböző elemei közti kapcsolatokat különleges képződményekben testesítjük meg; ezek önmagukban szubsztanciával rendelkeznek, de jelentést számunkra csak azáltal hordoznak, hogy láthatóvá tesznek egy viszonyt, amely lazábban vagy szorosabban hozzájuk kötődik. A jegygyűrű, de minden levél is, minden zálog, ahogyan minden hivatali uniformis is szimbóluma vagy hordozója az emberek közötti erkölcsi vagy intellektuális, jogi vagy politikai kapcsolatnak, sőt a szakramentumok sem mások, mint az ember és istene között fennálló szubsztancializált viszony megtestesítői; az országokat összekötő távíródrótok sem kevésbé tekinthetők ilyen szubsztanciáknak, mint a szembenállásukat kifejező katonai fegyverek, amelyeknek alig van jelentőségük az egyes ember számára, értelmet csak az emberek és embercsoportok általuk kikristályosuló kapcsolatában nyernek.”³

A közvetítő médiumok legfontosabbika kétségtelesenül a pénz, és éppen a pénz története demonstrálhatja legnyilvánvalóbban McLuhan igazát. A pénz története azonban bizonyos szempontból fordítástörténetként is felfogható, amennyiben feltételezünk

3 Georg Simmel, *Philosophie des Geldes*, Berlin, 1977. 98.

egy olyan matematikai nyelvet, amely nem tartozik kitüntetően egyetlen népcsoporthoz sem, általános és viszonylag átlátható szabályait azonban bárki elsajátíthatja, és minden nem matematikai nyelv több-kevesebb veszteséggel vagy éppen nyereséggel lefordítható rá. Ehhez képest mellékes, hogy a pénz konkrét megjelenése hordozni szokott csoportszimbólumokat, e szimbólumok nem jutnak közvetlen szerephez a cserében. Fontosabb számunkra, hogy a fordítás során veszteség és nyereség termelődhet.

Amíg a szellemtudományok a fordítás műveletét hosszú ideig jelentős nyereséggel voltak képesek végrehajtani – amit jól demonstrálnak a klasszikus tudományegyetemek pompás épületei, valamint az a tény, hogy a bölcsészkarokat ezeken a több karból álló tudományegyetemeken általában a központ közepében találjuk –, legalábbis a C. Wright Mills által jelzett időponttól kezdve a szellemtudományok e művelet veszteséi közé tartoznak. (Ezt a helyzetet jelképezheti, hogy a nagy európai egyetemek pompás bölcsészkarai épületei a 80-as, 90-es évekre a működőképesség határáig lerobbantak.)

3. *A software és a hardware*

A fordítási műveletek veszteségei közé tartozik az is, hogy a humboldti egyetem átalakítására törek-

vő első adminisztratív kezdeményezések nyomán szerte Európában előbb leszűkült, majd lényegében felszámolódtott a szabad gondolkodói lét társadalmi tere. A bölcsész- vagy jogi kari előadásokon és szemináriumokon természetesen még ma is találkozunk ama hit maradékaival, hogy a múlt világának értelmezéséből, ami a kultúra történetiségének tudatát erősíti, a jelennek szóló sajátos igazságok fakadnak, és jelen van még a száműzöttekéhez hasonló létforma étosza is, mely feltételezi, hogy nemcsak szép, de hasznos is egyszerre néznünk a dolgokat a mögöttünk hagyott régi és az előttünk fekvő új nézőpontból. E létforma azonban otthontalan, és éppen az teszi azzá, ami a humboldti tegnap erőt biztosító újdonsága volt: a történeti szemlélet.

Humboldt korának történeti szemlélete természetesen nem hasonlított a miénkre. A kor legnagyobb német történésze, Leopold von Ranke annak köszönhető rendkívüli hatását, hogy az egyszeri eseményekben általános történelmi erők összecsapását mutatta ki, amelyek, ha nem is szükségszerűen, „a történelem menetében, a föld, a klíma, a faj és a hagyomány természetes feltételeiben megalapozott történelmi meghatározottsággal bizonyos emberi cselekedeteket előhívtak”.⁴ Ranke szemléletének posztulált tárgya tehát a

4 Lásd Richard Sternfeld bevezetőjét Leopold von Ranke *Historische Charakterbilder* című kötetéhez, Berlin, Deutsche Buchgemeinschaft, é.n. 11.

történelem objektív menete, amely nem tántorodik meg a jelen küszöbén. A posztulálás azonban ebben az esetben is a szem dolga, vagyis az a kérdés, hogy elég mélyre látó és egyszersmind elég elvakult-e a történeti szemlélet ahhoz, hogy beleláss a események sokaságába „a történelem valódi menetét”, vagyis hogy maradéktalanul bedől-e saját ideológiájának, és így elkerüli-e a kijózanító önkritikát, hogy mély és felfedező pillantása nem a történelem menetét látta meg, csupán saját ideológiájának történeti tükörképét.

A mi 20. századi történeti tapasztalatokon iskolázott tekintetünk persze gyanakvóbb Ranke tekinteténél, de a fő különbség talán mégsem ebben van a két korszak között, hanem a közvetítés lényegének értelmezésében. Amikor Jochen Hörisch nagyrészt McLuhan nyomán áttekinti az adatokat tároló, továbbító és feldolgozó médiumok definícióit, a következőket sorolja fel: 1. a médiumok a test kiterjesztései, 2. a médiumok az interakciók koordinátorai, 3. a médiumok a valószínűtlenség fokozói.⁵ Ezeknek a definícióknak nincsenek tartalmi vonatkozásaik, nem szólnak a test kiterjesztésének módjairól, az interakciók helyességéről vagy helytelenségéről, a valószínűtlenség hatáiról. Mindezt nem azért nem teszik, mert a ma tudománya közönyös az ilyen tartalmak iránt, hanem a médiumoknak éppen a pénzforgalomban érzékelt azon saját-

5 Jochen Hörisch, *Eine Geschichte der Medien*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2004. 62-80.

sága miatt, melyet legtömörebben az a közismert mon-
dás fejez ki, hogy a pénznek nincsen szaga.

Amennyiben magát az egyetemet is médiumnak tekintjük, márpedig annak kell tekintenünk, hiszen az egyetem is adatokat forgalmaz (tanítás), tárol (részben a könyvtárakban, részben a fejekben) és adatokat dolgoz fel (kutatás), akkor a legfőbb különbséget abban fedezhetjük fel, hogy amíg Humboldt elsődlegesen a software oldaláról definiálta az intézményt, a mai tudományos sztenderdek ugyanezt a software-ek lefuttatását lehetővé tevő hardware oldaláról teszik.

Ezen nincs mit csodálkoznunk, hiszen nem csupán azt tapasztaltuk, hogy a software-ek (ideológiák) viszonylag gyorsan elavulnak, hanem azt is, hogy szinte minden esetben sötét zsákutcákba csalják a program íróit és alkalmazóit. A számítástechnika hasonlata azonban jól megvilágítja, hogy a médiumok alapfelépítése sem nélkülöz elméleti és gyakorlati posztulátumokat, olyanokat tehát, amilyeneket például Humboldt fogalmazott meg, amikor a berlini felsőbb tudományos intézmények külső és belső szervezetéről értekezve végül mégiscsak egy hardware leírását adta. Tehát ha nem is beszélünk róla, az egyetemek és a tudományok felépítésének ma is és mindenkor vannak ideológiai feltételei, amelyek konzekvensen vagy kevésbé konzekvensen érvényesülnek az intézmények felépítésében. Az ideológia pedig ebben az esetben is azonos azzal a nyelvvel, amelynek értelmezésére az

alaprendszer képes. Az a változás, amely az egyetemeken a bolognai rendszerre való áttérés során a szemünk előtt zajlik, véleményem szerint nem céloz mást, és nem mutatja differenciáltabb megfontolások nyomait, mint hogy az egyetemek működését is a társadalmi interakciók legfontosabb médiuma, a pénz üzeneteinek kell szabályozniuk.

4. Profik és amatőrök?

Engem azonban ehelyütt mindez azért érdekel, hogy tovább vizsgálhassam a szabadgondolkodói lét mai lehetőségeit.

Induljunk ki továbbra is abból, hogy a szabadgondolkodói lét feltételei a humboldti modellben az egyetemeken, elsősorban pedig az adatfeldolgozást értelmezői módszerrel végző szellem- és a jogtudományi fakultásokon voltak adottak. Ez Magyarországon biztosan így volt a rendszerváltásig. Az egyetemi vezetők tudományos munkájukkal az uralkodó hatalmi ideológiát szolgálták, de a 70-es évek közepétől kezdve, elsősorban kisebb tanszékeken, olyanok is találkozhattak a hallgatókkal, vagyis az élőszo közvetlenségével forgalmazhattak adatokat, akik az uralkodó ideológiával erősebb vagy gyengébb kritikai viszonyt tartottak fenn. (Ilyen kutatókat persze jóval nagyobb számban találhattunk akadémiai intézmé-

nyekben és még eldugottabb tudományos intézményekben, ahol nem volt mód a fiatalokkal való közvetlen találkozásra.)

Azok a független gondolkodók, akik utoljára a rendszerváltást közvetlenül megelőző években lehettek érzékelhető hatással az ország életére, kivétel nélkül mindannyian menekültek voltak, a kádári állam belső menekültjei, akik egyetemeken, könyvtárakban, kutatóintézetekben találtak maguknak menedéket, ahol persze változatlanul ellenőrzés alatt álltak, és kellemtelen retorzióknak voltak kitéve, de számíthattak a hozzájuk hasonló értelmiségiek szolidaritására. Menekülésük értéket teremtett. Nem csupán azt a rendkívüli intellektuális veszteséget voltak képesek jelentősen csökkenteni, amelyet elpusztult és kivándorolt vagy külföldre tessékelt kollégáik hiánya okozott, hanem a 20. század közepén többszörösen megszakadt kulturális folytonosság utólagos korrekciójára is az ő részvételükkel került sor. Ebben az eredményben több nemzedék munkája összegződik. Mindezt az tette lehetővé, hogy az alkufolyamatokban a hatalom a 70-es évek közepe után egyre inkább rákényszerült önmaga korlátozásra. Bár a kései Kádár-kor kultúr- és tudománypolitikájának részleteit mindmáig nem ismerjük elég alaposan, annyi bizonyos, hogy az idő haladtával a hatalomnak egyre több esetben kellett ellenszolgáltatások nélkül akceptálnia a szabad gondolkodás igényeit. A pártközpont mind kevésbé volt képes kezében

tartani a kulturális tér feletti uralmat, de csupán az 1986-os írószövetségi kongresszus folyamán bizonyosodott be végképp, hogy a párt hatalomvesztésének folyamata nem visszafordítható.

A rendszerváltás idején e nemzedékek életében egyfajta munkamegosztás következett be. Voltak, akik egyetemi vagy kutatóintézeti állásukat elhagyva politikusként lettek részesei az újjászerveződő, de kezdettől fogva megosztott politikai elitnek, mások szakterületük keretei közt megmaradva szakértőként segítették a politikai döntések meghozatalát, vagy ideológiai muníciót szolgáltatottak a szimbólumok birtoklásáért és a szimbólumokat hatékonyan terjesztő médiumokért kibontakozó harchoz, megint mások pedig szakterületük specialistáiként dolgoztak tovább. Mindezek mellett akadtak néhányan olyanok is, akik menekült-helyzetüket továbbra is fenntartották, nem tettek szert hatalomra és nem váltak specialistává, nem sajátították el az új szabályokat, hanem végtelen és kilátástalan harcokba bonyolódva változatlanul a fennállóval szemben fogalmazták meg szerepüket. A szerep életben tartásához hozzátartozott a rendszerváltás mentális és morális kudarcának korai felismerése, továbbá a régi és az új hatalmi viszonyok együttes opponálása.

A munkamegosztás nagy csoportjai valójában egyaránt a professzionalizálódás útjára léptek. Akikről kiderült, hogy a politikusi pályán erre nem képesek, a

gazdasági szférába léptek át, vagy több-kevesebb sikerrel megpróbáltak visszailleszkedni az egyetemi életbe. Az ő esetüknél azonban érdekesebb a kitartó menekülteké. Számomra az ő példájuk bizonyítja, hogy a független gondolkodó mai helyzetének jellemzésére nem alkalmas Edward W. Said szép tipológiája sem, amelyet 1994-ben megjelent *Representations of the Intellectual* című kötetének esszéiben dolgozott ki. Said az amatőrök és a specialista szakértők konfliktusában szemléli a gondolkodás társadalmi terepét. Specialistának azt a szakértelmiségit nevezi, akit egy tudományos közösség a maga hivatalos és informatív minősítő eljárásrendjében annak fogad el, mert mértékadó szerzőkre hivatkozik, a helyesnek tekintett nyelvet használja és a tudományos érdeklődés által korrekt módon körülhatárolt területeken koncentrálja erejét. A szakértő tehát olyan szakember, aki kikerülhetetlenül vonzódik a hatalomhoz és a tekintélyhez, és morális szempontokat nem kever az érvelésébe, legalábbis akkor biztosan nem, ha ezek a szempontok a hatalommal való összeütközésre kényszerítenék. Vele szemben az amatőr esetenként ugyanazzal a szaktudással rendelkezik, mint a specialista, de tájékozódását nem korlátozza tekintélyi elvek szerint, ezáltal sokkal kevésbé átlátható történeti-elméleti bázisra tesz szert, és ami a legfontosabb, a társadalom gondolkodó tagjaként úgy véli, áttörve a tudományos rutint és szembeszegülve a hatalmi érvekkel joga van egy kizá-

rólag technikainak látszó, magasan professzionalizált tevékenység kapcsán is erkölcsi kérdéseket szóba hozni. A mills-i tézisekhez hasonlóan ez a szembeállítás is a szabad gondolkodói lét dicséretét és védelmét szolgálja, vagyis egy olyan értelmiségi létformáét, amely kívül helyezi magát a szolgáltató és a megrendelő, az eladó és a vevő gazdasági viszonyán.

Said érvelése természetesen szintén beleütközik a fordítás problémájába: a szolgáltatás kereskedelmi viszonyaiban gondolkodó hatalommal a saját nyelven kellene elfogadtatni, hogy a társadalom bizonyos pontjain fel kell függesztenünk a költség és megtérülés algoritmusait, hogy az erősen szabályozott struktúrákban szükség van szabadabb, gyorsmozgású szereplőkre, akik ugyan nem hoznak létre jól alkalmazható és könnyen eladható szilárd szerkezeteket, de kérdéseikkel, kellemetlenkedésükkel hozzájárulnak ahhoz, hogy a meglévő szerkezetek hatékonyan és gyorsan átalakuljanak. E fordítói feladatot eddig sehol senkinek nem sikerült sikeresen végrehajtania, és a sikerre az Európai Unió országai közül valószínűleg a legpénztelenebb Közép-Kelet-Európai régióban kínálkozik a legkevesebb esély.

A szabadgondolkodás helyzete mégsem emiatt leírhatatlan az amatőr és a szaktudós ellentétével, és még csak nem is azért, mert senki sem lehet egészen független, hanem a civilizációs tér megváltozott berendezkedése miatt. Ha valaki a szabadgondolkodás

történetének megírására vállalkozna, ami jelentős részben azonos lenne az irónia kultúrtörténetével, bizonyára Szókratésszal kezdené elbeszélését. De Szókratész világa kicsiny volt. Harmincéves kora előtt tudomásunk szerint egyszer mozdult ki hosszabb időre Athénból, Számosz szigetén töltött egy esztendőt, ezt követően csak hadjáratok idején hagyta el városát, összesen három ízben. Ezzel szemben egy mai gondolkodónak például a háború és a béke dolgában egyszerre kell mérlegelnie természeti, egymást kölcsönösen kizáró geopolitikai (nyugati és keleti, észak-amerikai, európai, afrikai, kínai, iszlám, dél-amerikai, stb.), gazdasági, kulturális és szociális igazságokat, amelyek semmilyen általánosságban nem egyesíthetők, és amint példánk mutatja, az esetek többségében még csak le sem fordíthatók egymás nyelvére. A specializáció vagy a tekintélyelvűség ebben az összefüggésben nem jelent mást, mint hogy a gondolkodók csoportjai megalapítják a maguk mesterséges városállamait, ahová visszahúzódhatnak, és az ott érvényes szabályok szerint, erősebb vagy gyengébb hatalmi háttérrel létrehozhatják szellemi portékájukat, és megvételre kínálhatják a fizetőképes közönségnek. A portéka értékét természetesen meghatározza az is, hogy a város legmagasabb tornyából milyen széles világ tárul a lakók szeme elé, és hogy meglátják-e, ami előttük van. A teljes világot azonban még csak megközelítőleg sem látja senki.

A hasonlat folytatásaképpen kézenfekvő lenne az amatőröket olyan nomádokként ábrázolnunk, akik bejárják a városok közti szabad tereket, és híreket, ötleteket, megfontolásokat hurcolnak egyik helyről a másikra. Csakhogy ez az ábrázolás nem lenne élethű. Ugyanis a városlakók is utaznak, egyszerre számtalan másik várossal állnak kapcsolatban, amelyek így bonyolult hálózatokba szerveződnek, és amennyiben élni kívánnak vele, a nomádoknak is rendelkezésükre áll a városok által kínált infrastruktúra.

A különbség tehát nem az amatőrségben és a professzionalításban van, hanem egyfelől abban, hogy a gondolatok milyen igazságokat forgatnak fel, és milyeneket erősítenek meg. A haszon algoritmusának nyelvén legfőljebb annyit állíthatunk, hogy minden igazság kizárása egyaránt okoz nyereséget és veszteséget, a legminimálisabb igényű kérdés pedig, amelyet ezen a nyelven meg kell fogalmaznunk, úgy hangzik, hogy egy hardware-szerű hálózatnak hányféle párhuzamos nyelvre van szüksége ahhoz, hogy a hardware-t működtető szabályok és feltételek megváltozása esetén a rendszert minél csekélyebb veszteséggel, és minél nagyobb nyereséggel lehessen átalakítani. A másik különbség a nyelvek hozzáférhetőségében van. Abban, hogy mekkora szaktudásra van szükség a kifejtett kérdések megértéséhez, a mérlegelés megkezdéséhez. Amint az úgynevezett „kritika-vita” a 90-es

évek közepén Magyarországon is jelezte, a bölcsész-tudományok területén megváltoztak az ideálok, és sokakban erős igény él egy szaknyelvi apparátussal erősen körülbástyázott, keménynek látszó, vagyis kevesek számára hozzáférhető, az akadémiai minősítési rendszerekkel jobban összeegyeztethető szaktudományosság iránt. Ezzel párhuzamosan növekszik a bizonytalanság az intézményességgel szemben a személyes gondolkodás hitelére apelláló, rendszerszerűen kevésbé ellenőrizhető, de nyelvével sokkal több embert elérő tudományos beszédet illetően. A különbség természetesen itt sem a gondolatok értékességében van, hanem abban, hogy a hosszú ideje defenzívában lévő bölcsészstudományosság egyes képviselői a sikeresebbnek látszó természettudományok jól vagy rosszul megértett mintáihoz közelítenének, és úgy vélik, hogy ha a tudományterületük társadalmi tekintélye jócskán visszaszorult is, egy keményebb, kevesek számára hozzáférhető szaknyelvi apparátus komolyságára támaszkodva nemcsak megvédehetik pozícióikat az egyetemi szférában, hanem újabbakra is szert tehetnek. Eközben nem veszik észre, hogy egész tudományterületüket rezervátumba zárják, ahol nem lehet más a sorsa, mint a lassú elhalás. Éppen ezért feltételezhető, hogy ennek a stratégiának a csillaga is hamarosan le fog áldozni, mert az életösztön a tudomány területén is mindennél erősebb.

5. A szabadság gyakorlásáról pedig...

Úgy látom, szerte Európában, így Magyarországon is ezzel ellentétes folyamatok zajlanak. A pénztelenség és a nyitott rendszerek finanszírozhatatlansága látványosan szükségessé teszi, hogy az egyetemek gazdasági vállalatokként működjenek, vagyis hogy csak azok a szempontok kapjanak szerepet a döntésekben, amelyek a pénz médiuma közvetíteni képes, leegyszerűsítve a dolgot tehát azok, amelyek üzenete maga a pénz. Mindeközben az egyetemi oktatók éppen úgy állami vagy vállalati hivatalnokokká válnak, ahogyan korábban azzá váltak az iskolai tanítók és tanárok. Amikor a humboldti egyetem szervezeti átalakításáról döntöttünk, annak sok szempontból vitatható étoszát is felszámoltuk, lemondva azokról az értékekről, amelyek csak a humboldti egyetemen, az általa biztosított létformák közepette jöhettek létre.

A bölcsészkar egyetemi oktatók munkájának jelentős részét ma az adminisztráció teszi ki, amelynek egyik célja, hogy egyetemen kívüli forrásokból megszerezzék kutatásaik pénzügyi fedezetét (ennek érdekében kutatásaikat ajánlatos eleve úgy alakítaniuk, hogy messzemenően figyelembe vegyék a pénzosztó kuratóriumok koordinációs és tartalmi preferenciáit), másik célja pedig az, hogy időben elhárítsák azokat a központi próbálkozásokat, amelyek végeredménye a belátható jövőben álláshelyük leépítése lenne. E két

cél érdekében szellemi és fizikai erejüket nem kímélve értekeznek, információkat próbálnak szerezni, konszpirálnak, alkalmi vagy hosszabb távú szövetségeket kötnek, és jobb híján nyílt összetűzésekbe bonyolódnak egymással. Védik az érdekeiket, vagy amit annak vélnek. Hivatali feladatuk elvégzésére, a hardware értékteremtő működtetésére energiájuknak és képességeiknek kicsiny töredéke jut, és abban reménykednek, hogy a hallgatók ezt nem veszik észre. (A hallgatók mindent észrevesznek.)

A szabadság gyakorlásáról pedig szó sem esik.

*

A három lány ugyanott szállt le a vonatról, ahol én, az arcukat azonban akkor sem láttam. Egyszerűen túl gyorsak voltak hozzám képest, mire leszálltam, elkeveredtek a tömegben. Kíváncsi vagyok, ma mi-
ben utaznak.

(2007)

6

Hogy mi ne legyünk gyarmat

1. A múlt öntudatlan és hamis meghosszabbítása

A kollektív nemzeti emlékezet a képeket ikonokká, az elbeszéléseket mítoszokká alakítja, hogy ily módon növelje annak az egyetlen szempontnak a meggyőző erejét és érzelmi hatását, amelyet egy közösség igaznak és igazságosnak fogad el a történelmi múlt tapasztalatában. Az ilyen mítoszok természetesen leválasztják e tapasztalatokat keletkezésük konkrét körülményeiről, olyan jellegű kritikának velük szemben semmi értelme, hogy valami nem úgy vagy nem egészen úgy történt, ahogyan a mítoszban él. Értelmetlen tudálékosság például minden március 15-én megjegyezni, hogy Petőfi nem szavalt el a *Nemzeti dalt* a Múzeum lépcsőjén, és hogy az egész nap politikai jelentősége viszonylag csekély volt. A kollektív nemzeti emlékezet ugyanis az elbeszéléseket eloldja az időtől, csak így válik mindaddig megismételhetővé a bennük megformált tapasztalat, ameddig egy-egy nemzedék érzelmileg át tudja élni azt, és olyan nyelvek tudnak hozzákapcsolódni, amelyek válaszokat tartogatnak a mindenkori jelen kétségeire.

Hogy tehát egy-egy mítoszt a hozzá kapcsolódó nyelvi keretekkel együtt meddig adnak tovább az egymás után következő nemzedékek, attól függ, hogy a csoport önképének és céljainak megfelelő-e.

Ebben az értelemben nekünk magyaroknak az 1867 óta eltelt, megosztó traumákkal terhelt közel másfél száz évre visszatekintve nincs kollektív emlékezetünk. Ez nem azt jelenti, hogy nincsenek családi, irodalmi, valamint intézményi formákat (oktatás, múzeum, stb.) öltő elsődleges és másodlagos emlékeink ennek az időszaknak egy-egy szakaszáról vagy eseményéről, sem azt, hogy nincsenek mítoszaink. Csupán azt, hogy ezeket az emlékeket nem vagyunk képesek olyan perspektíva-rendszerbe foglalni, amely a múltat – ami tehát mindig az elbeszélésekben meg-alapított múltat jelenti – társadalmi méretekben (például az iskolákban vagy ünnepi alkalmakkor) elsajátítható érzelmi jelentésekkel ruházná fel, és a politikai közösség egészét kommunikációba vonva tájékozódást nyújtana a jövőre tekintve is.

Aleida Assmann *A múlt hosszú árnyéka* című könyvében nem véletlenül hangsúlyozza, hogy a kollektív önképeket vizsgálva nem azok ontológiai helyzete érdemel figyelmet, hanem az értelmezett és elsajátított történeti tapasztalatokban rejlő hatás. Ma már nem csupán az irodalom és a pszichológia fordul az idő felé azzal a kérdéssel, hogy miként tapasztaltunk meg egy eseményt és hogyan emlékezünk rá, az értel-

mesen kérdező történettudomány sem hisz abban, hogy az események elválaszthatóak a rájuk vonatkozó tudatoktól. Ebben a viszonyban pedig benne foglaltatik az önismeret mozzanata. A nemzetek képződésében kétségtelenül sokkal nagyobb szerepet játszanak az olyan intézmények, mint a könyvnyomtatás, és egyáltalán az alfabetizálás, mint korábban hittük: a modern magyar nemzeti tudat kialakulásában és egész élettörténetében az európai tendenciáknak megfelelően érzékelhető a költői műfajok alapozó jelentősége, majd az elmozdulás a regény irányába, a regényirodalom szerepének növekedésével párhuzamosan és a későbbiekben azt talán túl is szárnyalva pedig egyre hangsúlyosabbá vált az újságírás, a sajtó szerepe. E tendenciát vizsgálva szembeötlő a közösségi tudatot megalapító és hordozó nyelvek egyszerűsödése, többértelműségük redukálódása, felhívó erejük növekedése és élettartamuk csökkenése. A folyamat ismerete azonban csak keveset mondhat el arról, miért van szükség a nemzeti mítoszokkal vagy azok hiányával összefonódó pszichomotorikus folyamatok elemzésére és kritikájára.

Az egyik ok Mészöly Miklós szép mondatát idézve nem egyéb, mint hogy „kezdeti irányt mindig a mordály mutat – és ezt követi a sziszifuszi helyesbítés.” A mordály pedig ebben az esetben nemcsak és nem is elsősorban erőszakot jelent, de mindenképpen valami olyasmit, ami éppen olyan gyors, mint egy

puskalövés: az ösztönszerűvé szilárduló tudati-pszichológiai reflexek ellenőrizhetetlen és öntudatlanságuk mértéke szerint csak izzadságosan nevelhető mozgásokat írnak elő: a „vak vezet világtalant” a kelet-közép-európai társadalmak anekdotásán ismerős és a legkevésbé sem épületes alapállapota.

A másik ok természetesen az idők változásában rejlik. A közösség életfeltételei, a döntéseit meghatározó kényszerek egy-egy emberöltőnyi időn belül akár többször is lényeges változásokon mehetnek keresztül. Ha igaz az, hogy a politika többek közt a kényszerek kompenzálásának mechanizmusa, akkor bármennyire is vakok vagyunk, vagy éppen azért, szükségünk van tegnapi és tegnapelőtti reflexeink megújulására. Ellenkező esetben előfordulhat, hogy a jelen válságai a közösség életét valóságosan meghatározó körülmények helyett a múlt öntudatlan és hamis meghosszabbításaként keletkező virtualításra vonatkoznak, és nélkülöznek minden valós, gyakorlati konkrétságot. Magyarország hosszú ideje éppen ettől szenved. Jobb- és baloldal ma is egyaránt azon fáradozik, hogy az ország csökkenő önerejét, főként az értelmes tervek hiányát, a végtelenségig leegyszerűsített, könnyen elfogadható, mert a Kádár-rendszer vagy még korábbi korszakok beidegződött fogalmain nyugvó axiómákkal, eszmének látszó reklámszövegekkel, meg nem gondolt gondolatokkal fedjék el. Ezeknek legjobb esetben van valamennyi közük bizonyos gaz-

daságstatisztikai mutatókhoz, a mindennapi életkörülményekhez – a tervezéssel belátható történelmi távlatokhoz, a világban zajló ökológiai, geopolitikai és kulturális folyamatokhoz azonban semmi.

Mészöly Miklós 1982-ben írott *Tudat és nemzettudat* című esszéjében még az érdemi önismeret és a történelmi idő „drámai versenyfutásának” képét festhette, aggodalommal amiatt, „hogymég idejében tudunk-e olyasmit tisztázni, aminek a későbbi tisztázása már tragikusan tudományos értékű lehet csak, nem lévén tudat, amelyik a »szívével« is figyel rá”. Ezt a versenyfutást önismeretünk éppen a rendszerváltás pillanatában veszítette el, ami jogi felszabadulást hozott ugyan, de mentálisat nem: az önismeret 1867-ig visszanyúló hiánya és a hamistudatok reflexei megint tébolyodáshoz vezettek, és nem csupán a hatalom régióiban.

2. *Hasonlítunk a volt gyarmatokhoz?*

Magyarország és más kelet-közép-európai országok rendszerváltás utáni mentális története meglepő hasonlóságokat mutat a gyarmati vagy félgymati függőségéből az 50-es és a 60-as évek folyamán kiszakadó „harmadik világbeli” országokéval – amelyek politikai és társadalmi fejlődése a területükön pusztító és az onnan kiinduló terror által egyre kiterjedtebben befolyásolja a globális politikát.

A függetlenségüket a második világháború után elnyert államok lakosai többségükben hiába reméltek a szabadságtól önálló kormányzást, gyors gazdasági felemelkedést és kulturális újjászületést, e reményekben csalódnuk kellett, miként abban is, hogy ha nem is ér véget a nyugati befolyás kora, kevésbé kiszolgáltatott gazdái lehetnek saját vagyonuknak. A csatlósítást a gyarmati rezsim vagy a felszabadulás karizmatikus vezetői iránti nosztalgia, bizonytalanság és türelmetlenség, a rossz minőségű politikából, a pártokból, a bürokráciából, a hadseregből, a helyi hatalomból és a sajtóból való kiábrándulás kísérte, és legfőképpen az a kijózanító belátás, hogy a dolgok sokkal bonyolultabbak, mint amilyenek bárki hitte a végül is nagyon egyszerű képletet mutató gyarmati időkben. A javak elosztása semmivel sem lett igazságosabb, mint azelőtt volt, a zavaros stagnálás és a veszélyeztetettség érzete uralkodott, a csőd felé tartó gazdaságot csak a korrupció és a panamák rendszere volt képes összetartani. Mindemellett ennek az időszaknak is megvoltak a haszonélvezői. Az új elit részben ugyanazok közül került ki, akik azelőtt is a kiváltságosok közé tartoztak, akik pedig valóban újak voltak, arroganciájukat tekintve semmiben sem maradtak el a régiektől. Ugyanazok a jegyek jelentkeztek, mint manapság a mi térségünkben, de még szenvtelenebbül, amire az afrikai és ázsiai politikai kultúrákban, a miénkkel összehasonlíthatatlanul tö-

rékenyebb politikai környezetben a puccsok és polgárháborúk sora volt a válasz.

A gyarmati kormányzatok eltűnésével tőkehiányos, önmagukról gondoskodni nem tudó államok jöttek létre, melyek a koloniális függést a jobban kiépített, gazdaságilag fejlettebb államokkal kialakuló aszimmetrikus együttműködésben és versenyben a korábbitól eltérő, de nem kevésbé kiszolgáltatott függésre cserélték. Nem meglepő, hogy ebben a represszív helyzetben mindenütt ellenségképeket építő beszédmódok kezdték alakítani a politikát. Az új államok képződését a kisebbségekkel szembeni véres leszámolások kísérték, és mára szinte mindenütt olyan esszencialista logikák kerekedtek felül, amelyek kezdetben a törzsi összetartozás, a nacionalizmus tartalmaiban, később a vallási fundamentalizmus árnyalataiban lelték meg egy-egy reménytelen sorsú közösség önszerveződésének alapjait.

A távolról sem homogén esszencializmus politikai túlsúlya természetesen nem jelenti azt, hogy a volt gyarmatok vagy félgyarmatok nagyvárosaiban, Teherán, Kairó vagy Dzsakarta utcáin ne lennének jelen a kor nemzetközi tömegkultúrájának jól ismert logói, tárgyai és hangjai. Sőt ellenkezőleg. Egy lagosi vagy egy bagdadi kisfiú ugyanazokat a márkákat viseli, ugyanazokat a zenéket hallgatja, mint amerikai példaképei, csak mindezt olcsó hamisítványként, ám ma pedig nem is lehetne egyéb, mint hogy valame-

lyik híres európai futballcsapat mezében gölt lőjön a kupadöntőn, és hogy hazatérve bejuttassa válogatottját a világbajnokságra. De ezek a modernizáció megrekedt állapotában korszerűnek látszó vágyak és törekvések a csalódás pillanatában, amikor lelepleződik, hogy a legtisztább álmok is mennyire provinciálisak, fokozni fogják a dühöt, a nagyotmondó elzárkózást, és megerősítik a gyarmati körülmények között kiépült vallási és nemzeti alfabetikus rendszerek regresszív hatását.

3. Gyarmatosító kerestetik

A hasonlóságok nyilvánvalóak ugyan, de mivel a kelet-közép-európai országok geopolitikai elhelyezkedése lényegesen kedvezőbb, mint a „harmadik világ” volt gyarmataié, a tipikusan hasonló jelenségek itt sokkal enyhébben jelentkeznek. A hasonló jelenségekből pedig nem következik, hogy ezen országcsoportok valóságos állapota is egyezéseket mutatna. Mégsem háríthatjuk el magunktól teljesen a hasonlóság gondolatát, hiszen Magyarország rövid megszállásokkal 1541 és 1989 közötti történetének teljes időszakát gyarmati, majd félgyarmati helyzetben töltötte. Nemzeti tudatunk – főként az irodalomhoz kötött – szimbolikus rendszere ebben az állapotban épült ki, ennek az állapotnak az érzésvilágát, gondo-

lati reflexeit hordozza, ennek az állapotnak az igazságai épültek ünnepeken celebrált, iskolákban tanított nemzeti mítoszunkká.

Ráadásul 1989 utáni a helyzetünk is hasonlított a volt gyarmatokéra, mert bár egykori imperialista urunk, a Szovjetunió elveszítette világhatalmi játszmáját és eltűnt a térképről, így jórészt rajtunk kívülálló okokból visszanyertük önállóságunkat, a szabadság tökeszegényen, széteső államszervezettel, romló és az igényektől messze elmaradó oktatási és egészségügyi rendszerrel, katonai potenciál és főként értelmes és végig gondolt tervek nélkül köszöntött ránk. A közvetlen előzményeket Mészöly Miklós pontosan láttatta 1982-ben írott esszéjében: „Nálunk az jelez veszélyt, hogy már a szerény »jóléti elégedettség« is menekülési formája lett az identitás- és nemzettudat-zavaroknak. Hogy a kettő – t.i. a tudati dilemmák mélyülése és az anyagiba épülő optimizmus ténye – összefügg, azt az időbeli egybeesés eléggé világossá teszi.”

A rendszerváltást követő években rövid idő alatt akkora állami vagyon ment át magánkézbe, vagy vészett el, amekkora újraelosztásra – legalábbis ebben az irányban, hiszen előtte csak hasonló mértékű államosításokra volt példa – soha korábban nem került sor. Mindez hathatós törvényi és hatósági felügyelet és ellenőrzés nélkül zajlott, számonkérhetetlenül. Az új állam mentális alapjait a korrupció, és a felelősségvállalás cinikus elutasítása határozta meg. A folya-

matnak az északi és a dél-alföldi régiók voltak az azonnali vesztesei, a társadalmi csoportok közül pedig elsősorban a segéd- és betanított munkából élők, akik között relatív számarányukat tekintve óriási többségben voltak a cigányok. Ezeknek a régióknak és társadalmi csoportoknak a kiszolgáltatottságáról és jogos igényeiről a többségi társadalom soha nem vett tudomást, legföljebb semmire sem kötelező nyilatkozatokban. A rendszerváltó pártok, az MDF, az SZDSZ, a Fidesz és a Kiszolgáltatottakért Felelősséget Ebben is Közös az MSZMP utódpartjáéval.

1989 után csaknem azonnal kiderült, hogy a rendszerváltás folyamataiban nem működnek közre a közjó fogalmához kapcsolódó eszmények, nem jönnek létre az integráció új, széles társadalmi egyetértésre alapított modelljei sőt a kialakuló helyi és országos politikai elitek tagjai közül senki nem is érzékeli, hogy a jogi kereteket csak az integráció elveinek érvényes újrafogalmazása után lehet megtölteni tartalommal. Azok a kevesek, akik ezt mégis tudták, mint Solt Otilia és Furmann Imre, saját pártjukban nagyon hamar partvonalon túlra szorultak. A rendszerváltáshoz fűződő reményeket és várakozásokat csakhamar felváltotta a tehetetlen keserűség, az elégedetlenség és a csalódottság nem fejeződött ki erős társadalmi akciókban. Látszólag nyugalmasan teltek a terv nélküli sodródás évei. Közeledett a közelmúlt történetének újabb meghatározó pontja, az Európai

Unióhoz való csatlakozás pillanata. Hogy ez mit jelent, és mi lesz másnap, arról az ország lakosságának és vezetőinek sem jutott más eszébe, mint ami egy buta mondatba belefér: sok pénzt kapunk.

A csatlakozás után közös célok nélkül maradt az egyre alacsonyabb intellektuális szinten művelt magyar politika. A felkészületlenség pedig hamarosan mindenben megmutatkozott. Abban is, hogy az Európai Uniót a magyar politikai elit egyre inkább imperialista hatalomként láttatta. Nem vitás, hogy az Európai Unió belső működésébe számos olyan lényegi elem épül, amely a szabad verseny és az egységes piac jegyében kedvez a gazdaságilag erős hatalmak terjeszkedésének. Egészében mégsem állítható, hogy az Európai Unió a belső imperializmus logikája szerint szerveződné. Ha az európai államok közössége azt mondja nekünk, gondolkozzatok felelősen és másokkal együttműködve Európáról és azon belül a saját jövőtökről, fogalmazzatok meg együttműködésen, a halma játék gondolkodási rendszerét követő virtuális eszméken, másrészt viszont konkrét igényeken és számításokon nyugvó terveket, és a közösség hajlandó lesz ezeket részben finanszírozni – nos, ez éppen ellentéte az imperialista logikáknak. A kérdés az, hogy ezt mi megértjük-e, és hogy képesek vagyunk-e a felelős, helyzetünket reálisan felmérő, együttműködő tervezésre, vagy legtitkosabb vágyunk változatlanul az marad, hogy tartsanak el bennünket mások, és

ráadásképpen balsorsunk méltánylásaként nyerjünk kárpótlást minden szomszédunk ellenében traumatikus veszteségeinkért.

Miközben a csatlakozás óta eltelt években csak európai pénzekből folyt Magyarországon fejlesztés, és az ország nyertese volt a társulásnak, növekvőben van az EU-val szembeni elégedetlenség. Mi az oka annak, hogy a magyarok koloniális adottságokra szabott mentális válaszai az 1989 óta eltelt közel két évtized során tovább erősödtek ebben a jellegükben, jöllehet az ország valós helyzete egészen más? Annyi bizonyos, hogy ezek a válaszok támogatják és védelmezik a feladatuk betöltésére alkalmatlan hazai politikai eliteket.

4. Az idealizált apafigura

A gyarmati mentalitásnak van egy olyan sajátága, amellyel önmagában is érdemes foglalkoznunk, mert jelentősége mindaddig hosszú távon képes meghatározni a politikai viszonyokat, ameddig egy adott közösség nem néz vele szembe. Öt évvel a második világháború befejezése után, 1950-ben Alexander és Margarete Mitscherlich pszichológus házaspár intézetet alapított a Heidelbergi Egyetemen a pszichoszomatikus betegségek gyógyítására. Maga az elnevezés nem fejezi ki pontosan az intézet létrehozásá-

nak célját. Olyan betegeket fogadtak különféle lelki panaszokkal, akik a háború borzalmait gyerekként vagy felnőttként élték át, majd anélkül folytatták az életüket az újjáépülő és gazdaságilag csakhamar igen sikeressé váló Nyugat-Németországban, hogy képesek lettek volna beszélni arról, amiben néhány évvel korábban részük volt, aminek szemtanúi voltak, vagy amit elkövettek. A pszichológus házaspár abban reménykedett, hogy a kezeléseik során a betegekkel folytatott beszélgetések és a kórtörténet feltárása hozzásegíti őket ahhoz, hogy megismerjék háborús élményeik pszichés feldolgozásának akadályait.

Alexander Mitscherlich ezt megelőzően tagja volt a nürnbergi per során asszisztáló német orvoscsapatnak is. A tárgyalás előkészítésének idején el szerette volna érni, hogy a vádlottakat pszichológusok is alaposan kikérdezhessék. Őt akkoriban elsősorban az érdekelte, mi készítené munkájukat tisztességesen végző orvosokat arra, hogy hivatásuk etikai alapjait elvetve értéktelennek tekintsenek emberi életeteket, és a „kutatás” érdekében embertelen kísérletekre használják fel őket. A nürnbergi per idején érvei nemigen találtak meghallgatásra, és pszichológusokat csak a legkritikább esetben engedtek a vádlottak közelébe. Később, amikor feleségével közös érdeklődésük már nem korlátozódott az orvosokra, azt tapasztalták, hogy a betegek mindenféléről szívesen beszélnek, csak a háborúról nem, ha pedig a náci által elköve-

tett bűnökre terelődik a szó, akkor teljes hallgatásba burkolóznak.

Hosszú évek klinikai tapasztalatait és szakmai vitáit összegezve adták ki 1967-ben *Die Unfähigkeit zu trauern* (A gyászolásra képtelenül) című könyvüket. Munkájuk a németországi pszichológus szakma részéről az első, eredményeit tekintve mindmáig meghatározó lépés volt annak megértésében, hogy milyen reakciók irányították azt a folyamatot, amelynek során az átézők, a tettesek és sokszor az áldozatok is, valótlanná alakították át magukban mindazt, amit néhány évvel korábban átéltek. A Mitscherlich házaspár válasza ez volt: Németországnak a két világháború között eltelt rövid idő alatt nem sikerült magát a demokráciával azonosítania. A Versailles-ben elszenvedett megaláztatás és a győztes nemzetekkel szemben érzett kisebbségi komplexus kiváltotta a „megmentő”, a „vezető” iránti vágyat, és ez a vágy felülkerekedett a józan gondolkodáson. Németország egy olyan személyt választott vezetőjének, aki hasonlított rá. Ugyanolyan megnyomorított, kudarcokkal terhelt, skizofréniára hajlamos ember volt, mint maga az ország. Ettől kezdve az ország és a „vezető” viszonya folytonos visszakapcsolásokon keresztül fokozatosan és gyorsan kioltotta a valóság érzékelésének képességét, és ezt a tömegpropaganda hathatósan támogatta. Ezért a feltétel nélküli kapituláció a megmaradt hadsereget és a frontvonalba ke-

rült városok lakosságának nagy többségét egyfajta identifikációs törésként érte. Az üresség és a nyomor érzései szabadultak el, amelyek csakhamar átsaptak az ország újjáépítésének mániás munkanarkózisába. Az emlékeket gyorsan köd burkolta be. Az amerikaiak jelenléte és az 50-es évek gazdasági csodája által lehetővé tett kispolgári jólét egy új identifikáció kialakulását segítette elő. A „vezető” ideálképétől azonban a német lakosság túlnyomó része nem tudott megválni, nem tudott vele leszámolni, mert nem szembesült vele. És Mitscherlichék szerint ez, a „vezető” apafigurájának társadalompszichológiai elevegensége volt a gyászmunka elkezdésének igazi akadálya. A németek azért nem voltak képesek gyászolni, azért nem voltak képesek a gyáson keresztül kapcsolatba kerülni a saját múltjukkal, és így a gyógyulás folyamatait beindítani, mert nem voltak képesek leszámolni magukban a Führer ideálképével.

Elképzelhető, hogy 1967-ben milyen heves elutasítás és helyeslés fogadta ezt az állítást, hiszen a NSZK hivatalosan azt kommunikálta, hogy leszámolt a hitleri Harmadik Birodalom örökségével. Valójában mindenki tudta, hogy a bíróságok, az államapparátus, az egyetemek, az újságok szerkesztőségei és a rendőrség is tele van olyan emberekkel, akiknek volna mivel elszámolniuk, de nyilvánosan a megbánásnak soha egyetlen szava sem hagyta el szájukat, és úgy folytatták az életüket, mintha mi sem történt

volna. A fogadtatás részleteivel azonban itt nem szeretnék foglalkozni, és párhuzamot sem szeretnék vonni az 1945 utáni Nyugat-Németország, valamint az 1989 utáni Magyarország között. Legföljebb egyetlen vonatkozásban. Úgy tűnik, az apa ideálképét betöltő „vezető” iránti igény a huszadik századi magyar történelemnek is meghatározó társadalompszichológiai sajátása, és reflexként ma is erőteljesen befolyásolja a történetünket. Fontos belátás, hogy az idealizált apafigura soha nem önmagát teremti meg, hanem a válságából kiutat nem találó közösség mélyíti el benne válságának okait, amelyekkel senki nem szeretne szembenézni. Az idealizált apafigura megszabadít a személyes felelősség, a szabadság terheitől, és egy gyökeresen hamis metafizika tartalmával tölti fel a szabadságától megfosztott létezés elviselhetetlen ürességét. Úgy tűnik, ez a társadalompszichológiai igény kapcsolja össze a 20. századi magyar történelem uralkodó ideológiáit tekintve egyébként olyannyira különböző korszakait. Idealizált apafigurává vált a társadalom tudatában Ferencz József, Horthy Miklós, Rákosi Mátyás, Kádár János, és a mindnyájuknál zavarosabb fejű Orbán Viktor is a legjobb úton van a szerep elsajátítása felé. Bármelyik politikust tekintjük, elmondható, hogy az idealizált figurájuk köré felépülő korszakokban a nemzeti közösség képtelen volt szembenézni jelene valóságos kérdéseivel, tökéletesen téves képet alakított ki ön-

magáról és környezetéről, és eközben folyamatos eufóriát megélve egyre kilátástalanabbul elmélyítette válságát.

A tulajdonképpeni apa, akit a fent nevezettek a maguk korában megtestesítettek, természetesen maga az állam. A Kelet és Nyugat egyidejű vonzásában zajló magyar történelmi mentalitás egyszerre igényli a személyes szabadságot és az erős, nemzeti elvű állam felsőbbrendűségének érvényesülését, amely nem csupán korlátozza, hanem végső soron meg is semmisíti a személyes szabadságot. Az állam, amely feudális, informális szerkezeteken nyugvó jellegétől soha nem tudott, és nem is akart megszabadulni, ezen a vidéken mindig a polgáraival, vagy azok jól meghatározott csoportjaival szemben gyakorolt erőszakra építette szuverenitását. Ezért a nemzet szabadságának legfőbb ellensége maradt, bármennyire tobzódott is a nemzeti jelképekben. Szabad nemzet ugyanis csak az egyének szabadságából születhet.

Tekintve, hogy a magyar államiség a Kárpát-medence és környéke egyéb államiságaihoz képest igen régi, ennek a szerkezeti sajátásnak a szorításában alakult ki az a tipikus, sokak által leírt, az alkalmazkodási és megújulási képességet évszázadok óta lehetetlenné tevő ellentmondásos önszemlélet, amelynek következtében a magyar nyugat felé tekintve perifériusnak, hátrányosan megkülönböztetettnek, örök lemaradásban lévőknek érzékeli magát, az északi, a déli és a

keleti környezettel szemben viszont ragaszkodik ahhoz a téves, és már hosszú ideje semmivel sem alátámasztható meggyőződéshez, hogy historikusan kultúraltabb, civilizáló és vezető szerepű.

5. A nemzet pedig ne váljék tudóssá

Az, hogy az elmúlt tizennyolc év politikai üzeme az esszencializmus és a korszerűség egymást kizárva is átjáró, nagyon régi hagyományokra visszatekintő félgyarmati logikája szerint működött (lásd még haza vagy haladás), és hogy e logika mára egyre abszurdabb tébolyokat szabadít el, megteremtve a maga vonzóan vagy éppen taszítóan közülnünk való örültjeit, nagyjából nem a külső körülményekből következett. Sokkal inkább abból, hogy a választások és döntések játékterében változatlanul a nemzettudat alfabetikus kultúrájában beidegzett, mély önismereti hiányoktól szenvedő reflexek irányítják gondolkodásunkat, nyelvünket és cselekedeteinket. Sőt, mintha egyenesen az önismeret gyökeres elutasítása határozná meg az alfabetikus hagyományhoz fűződő viszonyunkat. Másképp aligha magyarázható, hogy e hagyomány minőségét önként romboljuk, amire a legfrissebb példa Wass Albert burjánzó kultusza. Így aztán nem csoda, hogy alfabetikus hagyományunkból képtelenek vagyunk kiolvasni a sikeresség minőségi

tartalmait, nem vagyunk képesek felállítani a szereptudat európai kommunikációban is értelmes és érvényes mércéit.

Mindezt nem utolsó sorban a rendszerváltás utáni politikai rezsim kevés egyezményes tétele közül az egyik felelős. A baloldali és a jobboldali kormányok egyaránt azt a nézetet képviselték, ráadásul többnyire kioktató fennhéjázással, hogy nincs szükség a kultúra és a tudomány (és itt elsősorban a humán tudományokra gondolok) azon tudatkritikai formáira, amelyek az egyre igénytelenebb és egyébként is szűk piac keresleti szabályai szerint nem hoznak azonnali hasznot, vagyis amelyekben az egyszerű számtani műveletek nagy elbeszélése nem talál értéket. Ezzel szemben minden kormányzat támogatta azokat a társadalomtudósokat, akik nem megalkuvásból, hanem őszintén tanúságot téve alapvető szakmai fogyatékságaikról, tudományterületük kritikai diszkurzusaiból semmit sem értve, de annál sértettebben és irigyebben, gyakran vajmi kevés jussért, máskor szépen csengő címekért és az elégtétel érzéséért örömmel kiszolgálták a vak hatalom igényeit.

A magyar tudományosságban, elsősorban a humán tudományok területén, a rendszerváltás után elképesztő méretű erkölcsi és szakmai pusztulás ment végbe, holott a megelőző állapot is lehangoló képet mutatott. Ebben a vonatkozásban határponthoz érkeztünk. Ha áttekintjük az ilyen teljesítményekre köl-

tött költségvetési összegek helyét (ilyesmit ugyanis a Soros Alapítvány kivonulása óta az államon kívül senki más nem támogat), azt mondhatjuk, hogy a magyar állam nyílt forrásokból érzékelhető mértékben nem támogat többé társadalomtudományi kutatásokat, még kevésbé eredményeik publikálását, mellesleg a közösségi tudat alfabetikus rendszerét megújítani képes szépirodalom megszületését sem.

Ha ezt megtenné, az eredményeknek persze ma már akkor is csak szűk szakmai csoportok látnák hasznát. A társadalmi nyilvánosság egész szerkezete alkalmatlan arra, hogy összetett, kiigazító üzeneteket továbbítson, azokat értelmesen átforgassa a köztudatba. És a kör valójában ezzel zárul be. Ha a körülmények folytán nem is lennének erre ítélve, önmagunk felkészületlensége és az uralkodó politikai közösségek vak cinizmusa folytán tényleg olyan folyamatok indultak be, mégpedig meglepő sebességgel, amelyek a szereptudati mintákat és a kulturális szféra egész berendezését tekintve nem csupán hasonlóságot, de lényegében meg is egyeznek az állammá szerveződő egykori gyarmatokon és félgyarmatokon tapasztalható folyamatokkal. Ezek a mentális tényezők már eddig is felmérhetetlen károkat okoztak az országnak, mára pedig valószínűleg a gazdasági emelkedés legfőbb akadályává váltak.

6

(2007, 2014)

Mi a baj?

Nyugat-Európából tekintve Magyarország olyan része a kelet-közép-európai régióknak, amelyet előnyös adottságai és az 1989-ben még reményteljesnek látszó indulás dacára politikai hagyományai alkalmatlanná tesznek arra, hogy társadalmi működésében adaptálja a nyugati normákat. Elszakadóban vagyunk a kontinentális folyamatoktól, és nincs jele annak, hogy politikai elitünk akárcsak felfogni is képes lenne felelősségét ebben a tartós elszegényedéssel és kiszámíthatatlan kockázatokkal járó folyamatban.

Hogy a rendszerváltásnak nevezett kísérlet első szakasza sikertelenül zárult, azt ép ésszel aligha vitatná bárki. Az igazságosság, a közjó iránti érzék, a becsületes boldogulás lehetősége a mai magyar társadalomban semmivel sem nagyobb, mint volt a kései Kádár-korszakban, és a hétköznapi kényszerek szorításában a szabadság megélése sem vált tartalmasabbá, mint amilyen a szabadság hiánya volt. Mindeközben lezajlott az esélyek újraelosztásának folyamata, és ennek során túl sok család veszítette el legalább egy, de nem ritkán több nemzedékre annak a lehetőségét, hogy a munkájából szégyen nélküli, emberi életet biztosíthasson magának.

Ma illúziótlanabbul és reménytelenebbül kell szembenéznünk lehetőségeinkkel. Egy korszak kétségtelenül lezárult az ország történetében. Kimerültek azok a szellemi tartalékok, amelyekkel nekivágtunk a szabadság kísérletének, és senki sem állhat elő azzal, hogy ismeri bajaink kezelésének pontos gyógy módját. A társadalom részrendszerei gazdaságilag, mentálisan és erkölcsileg is olyan rossz állapotban vannak, hogy féltő, már a helyes irányba tett lépéseket, a jövő szempontjából épőbb működéshez szükséges megterheléseket sem lennének képesek elviselni. Nincs más választás, vissza kell térnünk a politika közös bölcsességéhez. A vezérek kora lejárt.

A korszakfordulók idején mindig érdemes visszatekinteni, ezúttal, hogy számba vegyünk néhányat a kudarc okaiból. Nem mintha az okok feltétlenül zárt rendszert alkottak volna, amelyek eleve kudarcra ítélték a kísérletet, de zárt rendszerre változtatta őket a felkészületlenség, a politikai elit megrendítő éretlensége, a terv nélküliség, a megegyezés és az egyetértést nem előíró megértés kultúrájának hiánya, és mindaz, ami e kultúra helyén felnőtt, az akarnokság és a hatalmi téboly.

1. A kádári középosztály csoportjainak konkurenciaharca és a rendszerváltás

A magyar társadalom jogtudata talán még az egykori „keleti blokk” egyéb társadalmaihoz képest is rendkívül homályosnak volt mondható. Ez nem csoda, hiszen az egyeduralkodó állam sosem kívánta betartani saját törvényeit, jogszabályait, és ez a 80-as évek Magyarországon mindenki számára nyilvánvalóvá vált. Mivel az állam egymást sokszor átfedő funkciókat betöltő hatalmi körei, mindenekelőtt a párt és a tanácsi közigazgatás látványosan egymás ellen kezdtek dolgozni, a helyi döntések meghozatalakor tág tér nyílt az átláthatatlan, uram-bátyám viszonyokon nyugvó alkuk előtt.

Ez volt a kispolgári hagyományok igazi reneszánszának ideje, egyben a szocialista alapokon zajló családi „tőkefelhalmozás” utolsó fázisa, melyben a korábbiakhoz képest kiterjedtebb és látványosabb formákat ölthetett a hasonló státuszú középosztálybeli csoportok konkurenciaharca. A kádári középosztály különféle csoportjai persze mai szemmel tekintve is nagyon nehezen azonosíthatók, annál is inkább, mert az egyes csoportokhoz való tartozás nem annyira a családok gazdasági helyzetének, mint inkább kulturális és társadalmi tudatának volt függvénye. Fontos volt például, hogy a középosztálybeli léthez egy adott család – emlékezete szerint – „lentől” zárkózott-e

fel, vagy „fentről” süllyedt le, és hogy a megtett úthoz tartozó traumákat mennyire tartotta elevenen.

Ugyanakkor a 60-as évek elejétől egy sajátos asszimilációs folyamat is lezajlott az országban. A középosztályhoz alulról felzárkózó családok készen talált kulturális tudatszerkezeteket vettek át, a fentről le-süllyedtek pedig megtanulták azokat a kódokat, amelyek kifejezték a kádári középosztály látszólagos élet-szemléletbeli egységét. Ez volt az oka annak, hogy bár a 80-as évekig ez nem volt feltűnő, a Kádár-rendszer nem tudta eltörölni a 30-as évek középosztályát megosztó kulturális törésvonalakat, ellenkezőleg, bár a középosztály összetétele jelentősen megváltozott, az újraképződő csoportok társadalmi tudata szükségszerűen ráépült a korábbi csoporttudatokra. E jelenség leglátványosabb bizonyítéka a „zsidó” jelző jelentésének változása volt. A Kádár-rendszer utolsó évtizedében ez már nem származási, hanem társadalmi kategória volt, és még inkább azzá vált a rendszerváltás után.

Az utóbbi harminc év egyik legfontosabb társadalmi folyamata alighanem a különböző középosztálybeli csoportok küzdelme volt a gazdasági és az informális hatalomért. E küzdelem még bonyolultabbá, kaotikusabbá és szinte „leírhatatlanná” tette az informális és az intézményi logika hosszú hagyományokra visszatekintő hibridjét. A rendszerváltás jogi és politikai átrendeződése ezen semmit sem változtatott. Úgy látom inkább, hogy az első szabad választá-

sok után kiépült politikai szerkezetben, a pártok szövetségi rendszerében egyre inkább a középosztálybeli csoportok és rétegek küzdelme képeződött le, mégpedig meglehetősen gyorsasággal és stabilitással.

2. Demokratikus oligarchia

A kádári középosztály eltérő kulturális hagyományú csoportjainak konkurenciaharca egy alkutársadalom reflexeivel párosult. A rendszerváltás olyan alkutársadalmat talált, amelyben semmilyen előnynek nem volt előre megszabott, mindenki számára nyilvánvaló ára, és a következmények is épp ilyen megjósolhatatlanok voltak. Maga a politikai rendszerváltás is ilyen nehezen átlátható alkufolyamat eredménye volt, melyben legalább három nemzedék politikai, gazdasági és jogi elitje vett részt. Az ellenzéki résztvevők bizonyára komolyan hittek, mert hihettek abban, hogy a társadalom széles többségének megbízását teljesítik, és munkájuk eredménye a demokratikus szabadságjogok kivívása lesz. Talán ők is csodálkoztak, milyen csekély ellenállást tapasztaltak, ezzel szemben mennyi ármánykodásnak lehettek tanúi mindegyik fél részéről. Az alku gazdasági-társadalmi tétje azonban elsősorban a hatalom újraelosztása és ezzel összefüggésben a lebomló állami vagyon részeinek megszerzése, a megnyíló új lehetőségek kiaknázása volt.

Ez a folyamat nem lehetett alkalmas arra, hogy a szabadságjogok kiszélesítését egyébként igénylő, a kötelezettségek alól ellenben örömet kibújó társadalmi többség érzelmi energiáit tartósan a maga oldalára állítsa. A sikerhez viszont tömeges támogatottságra volt szükség, és nem csupán az ellenzéki csoportok, hanem a kádári pártban felnőtt új technokrata nemzedék számára is, hiszen csak ez garantálhatta, hogy a kialakított, illetve a megtartott jogokat és javakat később senki nem fogja kétségbe vonni. Erről a háttérrel gondoskodott egy időre a felszabadulás lelkesedése, amely legmeggyőzőbben a történeti és a politikai tudat közös kultuszcseményében, Nagy Imre újratemetésének ceremóniájában fejeződött ki. Ez volt az a szent pillanat, amely elhitette, hogy „az igazat megtermi az idő”.

A hatalomgyakorlás rendszerének átalakulásához a kelet-európai ellenzéki mozgalmak tevékenysége nem lett volna elegendő. Ahhoz kellett a Szovjetunió bölcs hanyagsága is, sőt ami Csehszlovákiát és az NDK-t illeti, aktív részvételét sem zárhatjuk ki a régi rezsim megbuktatásában. Ha a rendszerváltást széles körben, az alkutársadalomban lezajlott átrendeződésként értjük, amelyben a döntő év 1989 volt, világossá válik, hogy a tárgyalásos útnak nem volt alternatívája, és a folyamat – Antall József elhíresült maliciózus megjegyzésével, valamint a szélsőjobboldal egykori vezérének összeesküvés-elméleteivel ellen-

tétben – forradalmi úton sem vezetett volna más eredményre.

Az előnyök egyenlőtlen társadalmi eloszlása és az egyenlőtlenség minden előzetes elképzelést meghaladó növekedése folytán viszonylag hamar kialakult egy később demokratikus választásokkal többször megerősített oligarchikus rendszer, amelynek látható aktorait, a pártokat ugyan kibékíthetetlen ellentétek osztják meg, de ezek az ellentétek elvi tartalmuk dacára nem haladják meg a hatalomtechnikai célképzeteket, vagyis hogy melyik érdekcsoport képes több közvetlen vagy közvetett részesedést szerezni a privatizált állami vagyontól, és e vagyon fogytával melyikük ellenőrzi a pályázati rendszerbe bevitt pénzüsszegek elosztását. Érdekes társasjáték ez, és bár a négyévenként sorra kerülő választásokon valóban sok múlik; hosszabb távon az a játékosárs érvényesül, aki mindkét nagy oldal befolyásos szereplőivel forrón tartja informális kapcsolatait, hogy ezúttal is ámulattal adózzunk a mindenkor magyar fülemileper bírói bölcsességének:

Hallja kendtek!

Se *ide* nem, se *oda* nem

Fütyöl a madárka, hanem

(Jobb felől üt) *nekem* fütyöl,

(Bal felől üt) s *nekem* fütyöl:

Elmehetnek.

3. *Etatista szemléletek*

A kelet-európai demokratikus oligarchiák egyik jellemzője, hogy a stratégiai tervezést politikai teóriák, szociológiai ismeretek, sőt távlati közgazdasági számítások is viszonylag csekély mértékben befolyásolják. Ennek egyik oka, hogy a középosztálybeli csoportok folytonos küzdelmében a demokratikus oligarchia feltételei mellett a szakpolitikának nincsen, nem is lehet tömegbázisa. És a nyugat-európai tömegpártokkal összehasonlítva a nagy pártoknak sincs.

A mérettől függetlenül a kelet-közép-európai pártok lobbypártoknak tekinthetők, amelyek hatékony szimbolikus politizálással tesznek szert tömegtámogatásra. A médianyilvánosság elé tárt megnyilvánulásaitak maradéktalanul a szimbólumképzés szolgálatába állítják, a küzdelem eszközévé avatva minden olyan jelképet, metaforát, amely a másik oldalról kialakított egyszerű sztereotípiákat dramatizálja (a bal oldal jobbról nézve nemzetietlen, kozmopolita, egyházellenes, kommunista, zsidó stb.; a jobb oldal balról nézve nacionalista, elzárkózó, haladásellenes, a fasiszmissal rokonszenvező, bigott képmutató). A politikai ellenfogalmak mintájára működő ellenszimbólumok jó ideje tökéletesen skizoid mintázatot hoztak létre a magyar politikában. A mintázat főmotívumai azonban már a 80-as évek végéig készen várták a rendszerváltást. Az akkori ellenzéki közösségek reflektálatlanul

politikai tájékozódásuk részévé tették régi hagyományokra visszatekintő, a Kádár-rendszer középosztályi konkurenciaharcához tartozó és a hatalom megosztó logikája által tudatosan táplált ellenségeképeket.

A retorikákban színre vitt tudatformák hasadtsága és az elhatároltság miatt elvileg egyik fél sem győzhette le a másikat. Akkor sem, ha a baloldal folyamatos deffenzívára kényszerült a kádári múlthoz fűződő viszonyának tisztázatlansága miatt, a jobboldal pedig örökölte a 20. századi magyar konzervativizmus világgépi problémáit, és soha nem kívánta tisztázni kapcsolatát e világgépi és politikai hagyománnyal, sőt a neofasizmus iránt is nyitottnak bizonyult. A kilátástalan küzdelemben a politikai hibák sem hoznak döntést, még akkor sem, ha valamelyik vezető bukásához vezetnek.

Problémáink a demokratikus játékszabályokkal színezett oligarchikus szerkezetben gyökereznek. Egy olyan államban, ahol a képviseleti demokráciának se az alkotmányos jogtudatban, se a társadalom érdekcsoportjainak egységét éltető szolidaritásban nincs bázisa, vagyis ahol mindaz, amit a demokráciában joggal nevezhetnénk politikának, tartalom nélküli, a négy évenként sorra kerülő választás nem lehet egyéb, mint előzetesen meghozott és az önkritika etikumától alig megkísértett kulturális döntések kinyilvánítása, vagy rokonszenvszavazat a manipuláción alapuló médiaküzdelemben. E választás sosem köl-

csönöz elegendő legitimitást a hatalomnak, ezért a kormányon lévőknek drága alkukkal és kedvezményekkel folyamatosan meg kell vásárolniuk a szavazást eldöntő, adóikkal az államot eltartó középosztályi rétegek támogatását. Az egyre kendőzetlenebb választási licit megnyerése után minden kormány első kötelessége az, hogy megtegye ajánlatát a középosztállyal (és speciális csoportként kitüntetetten a nyugdíjasokkal) kötött új szerződésre. Ördögi körbe jutunk: az állam a maga eszközeivel tovább szítja a középosztálybeli csoportok konkurenciaharcát. Más kérdés, hogy ezek az alkuk sosem juttathattak vagy nézhettek el annyit, amennyit a Kádár-rendszer juttatott és elnézett, ezért végső soron a középosztályi rétegek és csoportok is jelentős hányadukban a rendszerváltás vesztesének érzik magukat, és nem is tévesen, mert az adóztatás szűk bázisát figyelembe véve a terhek túl nagy részét kell viselniük.

Az oligarchikus rendszer szervi okokból nem kezdeményezhetett alkotmányos és demokratikus eszmények jegyében fogant mentális változásokat a hatalom és a társadalmi osztályok szerződésében. E jelenség legfontosabb tünete, hogy jóllehet a rendszerváltás teoretikus előkészítésében a totális állam liberális kritikája és a civil társadalom kiépítésének elméletei domináltak, a többi közép-kelet-európai országhoz hasonlóan nálunk sem csupán a volt állampárt utódszervezetei, hanem hatalomra jutva az egykori ellenzék közöségeiből kinőtt pártok is etatista politikát követtek.

Az etatizmus nem elsősorban az állami újraelosztás szintjében nyilvánul meg, hiszen egy nem túl magas lélekszámú, öregedő társadalom esetében, melyben a leszakadó rétegek viszont egyre népesebbek, az államnak normális esetben is magas összegeket kell szánnia az alapműködésért felelős, esélyeket és értékeket újjáépítő intézményekre. Sokkal vitathatóbb az államhatalom és a pártpolitika túldimenzionáltsága, valamint a központosító gondolkodásmód káros jelenléte a fejlesztésekben, a kultúra és az oktatásirányítás szférájában, mindazokon a területeken, amelyek a középosztály életkörülményeit közvetlenül befolyásolják. A közép-kelet-európai rendszerváltások schol nem jártak a civil társadalom olyan mérvű megerősödésével, mint azt remélni lehetett, holott a demokratikus szabályrendszer elsajátítása éppen ebben lelte volna egyik legfontosabb értelmét.

A mai társadalmak szerkezeti problémái természetesen egészen mások a harminc évvel ezelőtti állapotokhoz képest, amikor Adam Michnik felvázolhatta az „új evolucionizmus” elképzelését, és kijelenthette, hogy a totális állam mellett van lehetőség a független civil társadalom kialakítására. Aligha vitatható azonban, hogy Közép-Kelet-Európa újabb keletű demokratikus hagyományai az 1956-os magyar munkástanácsok és a lengyel Szolidaritás eszmeiségében keresendők. Ehhez képest igazán fájdalmas, hogy a pártokhoz hasonló legitimációs gondokkal és szerepzavarral

küzdő, alacsony taglétszámú, nem üzemi, hanem ágazati alapú szakszervezeteknek és érdekképviselői tömörüléseknek semmi közük ezekhez a hagyományokhoz. Függetlenségük felszámolása és elfoglalásuk nem csupán a mindenkori politikai hatalom, a két nagy párt érdeke volt, hanem a munkáltatóké is, elsősorban a nagyvállalatoké, amelyek a dolgozók kiszolgáltatottságával árcsökkenítő tényezőként kalkuláltak a piaci versenyben. Az érdekvédelmi tömörülésekhez hasonló sorsra jutott minden olyan civil kezdeményezés, amely a helyi, vagy ritkábban az országos politikában kívánta hallatni a hangját. A fenntartási nehézségek és a pénzügyi források folyamatos szűkülése miatt lassú elhalálásra, vagy a működés minimalizálására ítéltetnek azok a civil szervezetek is, amelyek nem lépnek a politika egyébként körülhatárolhatatlan terébe, ahová akaratlan ellenére is bárki bármikor besodródhat, hanem a polgári élet szövetét próbálják erősíteni. Annak, amit Magyarországon politikának neveznek, tehát a pártok által berendezett övezetnek nincs se demokratikus kontrollja és alternatívája, se pedig háttere.

4. Alkotmányosság és az állam intézményrendszere

Az alkotmányos talapzatot csak a köztársaság eszméje melletti mentális elkötelezettség, az alkotmányos jogtudat erkölce és a szolidaritás gyakorlata te-

heti erőssé. Mindez egyrészt a polgárok magatartásában, másrészt az állam központi végrehajtó hatalmától és a pártstruktúrától független alapintézményeinek működésében nyilvánul meg. Ha ez a talapzat gyenge, ha a demokratizmusnak nincs mentális tömegbázisa, ezek az intézmények, köztük a köztársasági elnöki pozíció, az Alkotmánybíróság, az Ügyészség, a polgári bíróságok, a Nemzeti Bank és a rendőrség is ki vannak téve az oligarchikus hatalomgyakorlás befolyásának, megrendeléseinek, kisajátító törekvéseinek. A rendszerváltás második évtizedébe lépve megerősödött az a társadalmi meggyőződés, hogy immár az alapintézmények is csoportérdekeket képviselnek. És valóban, már az is elegendő az elbizonytalanodásukhoz, ha a döntéseik meghozatalakor pártpolitikai következményekkel kell számolniuk. Az oligarchikus berendezkedés végső soron azzal ejtette fogságába a demokráciát, hogy az alapintézmények élére a pártok saját megbízottjaikat ültették, bizalmatlanságot ébresztve irántuk, és a maradék intézményi függetlenséget folyamatosan erodálva mindent döntést az ellenérdekű párt által ösztönzött politikai, nem pedig szakmai állásfoglalásként kommentáltak. Tanúi lehettünk, amint ezek az intézmények egymás ellenfeleivé váltak, feladataikat a részrendszerek figyelmen kívül hagyásával, önkényesen határozták meg. Ezáltal képtelenné váltak a rendszer egészének értelmes korrekciójára.

5. Az önfejlesztés és az ellenállás képessége

Az ország az elmúlt tizenhét évben védtelenül, az ellenállás képessége nélkül vált a hatalmi játszmák áldozatává. Ebben jelentős szerepe volt annak, hogy az információkkal, fogalmakkal és gondolatokkal rosszul becsatornázott magyar társadalomban nem válhattak széles körben ismertté olyan kulturális szótárak, amelyek alkalmasak lennének az országban zajló szociális, gazdasági, politikai és művelődés-szerkezeti folyamatok feltárására, értelmezésére. A rendszerváltás szűk két évtizede alatt nem csökkent, ellenkezőleg, gyorsuló mértékben növekedett az ország kulturális, oktatásbeli hátránya annak a régiónak a társadalmihoz képest, amelyeknek partnerei szeretnénk lenni.

Ha a PISA-felméréshez hasonló vizsgálatot a felnőtt lakosság körében is végeznénk, alighanem arra az eredményre jutnánk, hogy az értő olvasás, az egyszerű szövegek létrehozásának képessége és az elemi logikai kapcsolatok felismerésének készsége közöttük is megdöbbentően alacsony szinten áll, és azt tapasztalnánk, hogy az elsődleges és a másodlagos kompetenciák eloszlása a vagyoni egyenlőtlenségekhez hasonló különbségeket mutat. A politikának mindennek előtt e különbségek csökkentésében lenne dolga. A magyar politikai rendszer azonban kezdettől fogva lehetetlenné teszi, hogy az ország valóságos bajai a

nyilvánosság előtt megvitathatók legyenek, és a vitákból értelmes döntések szülessenek.

Az elmúlt tizenhét év politikai szerkezete és gyakorlata ellentétes a nemzet érdekeivel. Megváltozását és a rendszerváltás eszményeinek újraértelmezését csak a civil társadalom megmaradt eszközei, az alkutársadalom elutasítása, a nyílt és átlátható helyi meg egyezések, az önfejlesztés közösségeinek megerősödése kényszeríthetik ki. Ennek háttérét a pártpolitika helyett a közigazgatás korrekt működése biztosíthatja. Ha az önfejlesztés erői nem válnak aktívvá, Magyarország néhány év alatt tökéletesen elszakadhat a kontinentális menetrendtől, és elmondhatjuk, hogy visszanyert szabadságunkat önmagunk elszegényítésére használtuk föl.

(2007)

„Hány az óra, Vekker úr?”

1. A kultúra fogalmának meghatározásai

Jóllehet az Európai Unió alapidokumentumai előszeretettel hivatkoznak Európa közös kulturális örökségére, a kultúra fogalma csak viszonylag későn, a 90-es évek elején vált a közösség önértelmezésének fontos részévé. Az európai egyesülés korábbi gazdasági egyoldalúságán az olyan tiszteletre méltó kezdeményezések sem sokat változtattak, mint amilyen a nyugat-európai kulturális miniszterek akkoriban újonnan megalakult tanácsának 1984-es döntése volt, amely Melina Mercouri elképzelései alapján útjára indította az „Európa Kulturális Fővárosa” programját. Aligha véletlen viszont, hogy az ebben a programban nyíló lehetőségeket első alkalommal 1990-ben Glasgow-nak sikerült megértenie, olyan társadalmi-kulturális modernizációba kezdve, amely „egy hanyatló iparváros gazdasági és szociális szerkezetének átalakításával” (ez volt a glasgow-i pályázat címe) tartósan javította az ott élők életminőségét, és nem csupán egyetlen évre kölcsönzött új imázst a városnak.

Az Európai Unió dokumentumaiban a kultúrának

lényegében kétféle fogalma él. Az egyik értelmezés szerint az Unió nem egyéb, mint egymáshoz szorosan kapcsolódó, közös alapokra támaszkodó, de egymástól történetileg nagymértékben különböző nemzeti és regionális kultúrák párbeszédének széles, lényegében az egész kontinenst átfogó tere. Akik a kultúrának ezt a dialogikus jellegét hangsúlyozzák, általában az értelmiség egy szűk körére gondolnak, a kulturális elitekre, kiváló tudósokra, egyetemi tanárookra és művészekre, akik nem csupán saját alkotásaikat képesek eljuttatni a párbeszéd nyitott fórumaira, hanem az őket kibocsátó nemzeti, regionális kultúrák szövegeit, üzeneteit is le tudják fordítani arra a közös nyelvre, amelyet viszonylag csekély veszteségekkel és a félreértés tűrhető mértékét meg nem haladva az elitek minden tagja megérthet Írországtól Romániáig. Ennek a közös fogalmi nyelvnek kétségtelenül hordozója egy valóságos nyelv, az angol egy speciális változata, ennél fontosabb azonban az az érzelmi közösség, ami a közös nyelven végzett munkát egyáltalán lehetővé teszi, és ami a fogalmaknak végül is jelentést ad. Ebben a tekintetben az Európai Unió örököse a felvilágosult humanizmus sokszor megtépzott hiteinek és kétségeinek, egy olyan hagyománynak tehát, amelyet elháríthatatlan gyanúba kevert ugyan a 20. század történelme, mégis képes volt valamiféle önkorrekcióra. Az európai humanizmus hagyományában ma kevesebb a metafizika és több a társadalmi tudásszerkezetek is-

merete, kevesebb az irodalom, ahogyan Heidegger kívánta, és több figyelem összpontosul a kultúra adathordozóira, a betűkre, a jelekre és a pénzre. A kultúrát ez a gondolkodásmód nem bizonyos értékek és ismeretek felhalmozásával azonosítja, olyasmivel, amit műveltségnek nevezhetünk, hanem egyfelől a társadalmak hagyomány- és értéksszerveződésének szempontjából fontos adatok létrehozásával, megőrzésével és továbbításával, másfelől az ilyen adatok kreatív újrendezésének, elbeszéléssé való alakításának képességével. A változás nyilvánvalóan azoknak az új technológiáknak köszönhető, amelyek előbb a vezetékes telefonhálózatok, majd a televíziózás, a mobiltelefonálás és az internet felhasználásával valós idejűvé tették a távolsági kommunikációt, és a hangok továbbítása mellett a képek közvetítésére is mind több lehetőséget kínáltak. Ezáltal felemás módon egyszerre vált sokak élményévé a szűkösség és a tágasság. Sokan élhettek át, különösen Kelet-Európában, hogy ugrásszerűen megnőtt a rendelkezésükre álló tér, hiszen a virtualitás új technológiáival újfajta kapcsolatokat építhetnek fel, és minden pillanatban lehetőségek sokasága teszi lehetővé, hogy egy időben különféle helyekre gyorsan eljussanak. Ugyanez a folyamat azonban a kiszolgáltatottság fokát is növelte, és nem csupán a térbeli tájékozódás, az életvezetés régi fogalmainak elbizonytalanodása miatt, hanem azért is, mert az ember legközvetlenebb ontológiai sajátja, a teste került egé-

szen más környezetbe. E folyamat része az is, hogy a virtuális kommunikáció elterjedése minden várakozás ellenére nem a tér decentralizáltabb használatához, hanem ellenkezőleg, további központosodáshoz vezetett: a lakosság számának növekedésével a városok szűkössé, bonyolultabbá és veszélyesebbé váltak, és növekedett bennük a reprezentatív „homlokzati” részek valamint a szegények által lakott, előnytelen zónák életminőségbeli távolsága.

Ez arra utal, hogy a kultúra tartalmi és minőségi változásában viszonylag kevesen vesznek részt, továbbá hogy az előnyökből és a károkból a különféle zónák aszimmetrikusan részesülnek. Azok a meghatározások, amelyek kizárólag a hagyományos, és Európa történetében meghatározó fontosságú értékekhez kötik a kultúra fogalmát, letéteményeseit pedig a válogatott adatok gondozóiban, továbbítóiban és termelőiben lelik meg, nem törődnek azzal, hogy a tágasság és a szűkösség ellentmondásának a demokratikus keretek egy bizonyos határon túl nem képesek robbanás nélkül ellenállni. Valószínűleg illúzió, hogy a kultúrateremtő elitek kapcsolattartásának támogatása, amit az Európai Unióban pályázatok sokasága szolgál, hatékonyan és széles körben javítja a demokrácia minőségét. Tény azonban, hogy kialakulóban van egy olyan nemzetközi kulturális elit, amely összehasonlíthatatlanul szélesebb és heterogénebb, mint amilyen bármely korábbi elit volt Európa törté-

nelmében, abban azonban nem különbözik 19. és 20. századi elődjeitől, hogy a humanizmus, tehát a nyelvi megszállottság tartalmait többnyire összekapcsolja a demokratizálás folyamataival, melyekben kritikus és progresszív szerepet tulajdonít magának.

A kultúra fogalmának másfajta meghatározására az Európai Bizottság mellé rendelt „Kultúra a 2000. év polgára számára” elnevezésű grémium tett javaslatot. Ez a megfogalmazás nem az elitek funkcióira, hanem a kultúra hétköznapiságára irányítja a figyelmet. „A kultúra nem elvont fogalom: a kultúra szám-talan különböző szokás összessége, melyek a napi élet minden területén kifejeződnek. A kultúrában tükröződik mindenkor életstílusunk, hagyományaink és eszményeink. Benne gyökereznek nyelvjárásaink és dalaink. Meghatározza, hogyan vallunk szerelmet, vagy hogy miként temetjük el halottainkat. A kultúra ezáltal az emberi közösség legmeghatározóbb jellemvonása. Összefügg a közvetett és a közvetlen tanulási folyamatokkal, magával az emberi fejlődéssel. Dinamikus, szüntelenül változó valóságként kapcsolatot teremt a múlt és a jelen között.”

A kultúra fogalma e meghatározásban a magánélet intimitását is felölelő, tanulással elsajátított és továbbfejlesztett közös reflexkészsétként jelenik meg, ami ekként megalapozza és működteti a társadalom egész szerkezetét. Itt válik fontossá, hogy az előbbi meghatározás nem kultúráról, hanem kultúrákról be-

szél, és lényegében tudásszerkezetekként írja le őket, míg az utóbbi egyes számban használja a kultúra fogalmát, és a társadalom szerkezetében pillantja meg tárgyát. A két meghatározás nyilvánvalóan kiegészíti egymást, és együtt lényegében azt fejezik ki, hogy amit közösnek tekinthetünk, szilárd összefüggésben áll a különbözőséggel, a sokféleséggel, hiszen a különbségeket, ha nem is feltétlenül összehasonlításokban, de mindenképpen a kommunikációban érzékelhetjük, és ehhez szükség van a kommunikáció közös nyelvére, amelyben persze mindig lesznek félreértések és többértelműségek.

2. Demokratikus és diktatórikus kultúrpolitika

Amennyiben a kultúra fogalmát a társadalom működésével és szerkezetével hozzuk kapcsolatba, azt is állítjuk, hogy a kultúra szükségszerű tárgya a politikának, hogy tehát a politikai szféra szereplőinek, közösségeinek egy konkrét társadalom szerkezetéről gondolkodva ki kell alakítaniuk a maguk kultúrpolitikáját. Sőt amellet is könnyű lenne érvelni, hogy az így felfogott kultúrpolitika a kulturális tárcák hagyományos érdekkörén kívül felöleli a politika számos más területének jelentős részeit, a gazdaságpolitikáét, a szociálpolitikáét, az egészségügyét, az infrastruktúraépítés és a hírközlés egészét. Ez fejeződik ki abban, hogy szűken

vett kulturális, művészeti célokra is találunk eszközöket például a hadügyi költségvetésekben. Amikor egy-egy politikai közösség kialakítja a maga kultúrpolitikáját, természetesen megvonja azokat a határokat, amelyek között tevékenykedni kíván. Az Európai Unió maastrichti szerződésének 128. cikkelye az európai népek történelmének és kultúrájának terjesztésében, ismeretének javításában jelöli ki a közös kultúrpolitika illetőségét, amihez hozzátartozik az európai jelentőségű kulturális örökség védelme, a nem üzleti alapú kulturális csere, művészi, audiovizuális és irodalmi alkotások támogatása. A cikkely a tárgyi örökség védelmét emeli ki, de ehhez nyilvánvalóan hozzátartozik a nyelvek, a dialektusok és a szokásbeli hagyományok védelme is. A szerződés tehát a kultúra fogalmának tudatszerkezeti meghatározásából indul ki, de e tekintetben is csak töredékes koncepciót fejt ki. Az Európai Unió minden egyéb vonatkozásban a tagállamokra, a különböző régiókra és a városokra bízta, milyen kultúrpolitikát alakítanak ki, hogyan keresik egymás közt a kapcsolódás lehetőségeit, illetve hogy kimunkálnak-e egyáltalán értelmes kultúrpolitikát.

A részletes, kifejtett kultúrpolitika létrehozása természetesen nem lehet kizárólag az állam feladata. Önálló kultúrpolitikával sajátos céljainak megfelelően minden olyan intézménynek rendelkeznie kell, amely befolyásolja a társadalmi szerkezet működését, de ezeket a „kis” kultúrpolitikákat a pályázati rendsze-

ren keresztül csak a regionális és az állami kultúrpolitika foglalhatja egységbe. Sajátos kelet-európai és azon belül magyar hagyomány, hogy tágan, tehát a társadalom- és a tudatszerkezetek sokfélesége felől értelmezett kultúrpolitikát csak diktatórikus vagy a diktatórikusságra erősen hajló időszakok alakítottak ki. Ilyen időszak volt a 20. században Klebersberg Kuno gróf miniszterségének ideje (1922-1931), majd később Aczél György regnálásának korszaka. Mindketten kitörölhetetlen nyomokat hagytak az ország kultúráján, nagy különbség azonban, hogy amíg Aczél kultúrpolitikája elsősorban hatalomtechnikai megfontolások körében fogant, addig Klebersbergtől nem vitatható el, hogy a népiskolai képzéstől a tudományos intézetekig, a paraszti világtól a középosztály életszférájáig széles területeket átfogó politikája a társadalom építését szolgálta. A kultúra fogalmát, ami számára részben a parasztság, részben pedig a keresztény középosztály kultúráját jelentette, Klebersberg az állami nemzetvédelem politikai-ideológiai összefüggésrendszerébe illesztette. Néhány hónapja kinevezett miniszterként 1922-ben ekképp figyelmeztette a Magyar Történelmi Társaság közgyűlését: „Vigyázzon a mai nemzedék, hogy a vesztett világháború, a botor forradalmak és a trianoni békén felül meg ne érje még a modern magyar művelődés összeomlását is. 1867 óta számottevő művelődést tudtunk a három hegy és a négy folyó völgyében kifejleszteni, és nekünk szent

kötelességünk, hogy ezt a műveltséget a következő nemzedékre átszármaztassuk.” Klebersberg tehát a kultúrát műveltségként, válogatott adatok, ismeretek és viselkedésminták készleteként fogta fel, a kultúrpolitika funkciójának pedig ennek megőrzését, terjesztését és továbbítását tekintette. Jóllehet eszményeit a modernitás korszakában lelte meg, elképzeléséből látványosan hiányzott a műveltség továbbfejlesztésének, új mintázatok kialakításának igénye, ami pedig a modern magyar műveltség európai kontextusát illeti, céljai nem terjedtek túl a „magyar ügy”, a „magyar gondolat” külföldi képviselőtén és elismertetésén (ezt nevezik ma külföldi országimázs-építésnek): „ha lettek volna nagy számmal olyan embereink, akik nemcsak a politikában és a publicisztikában, hanem az irodalomban, tudományban és művészetben sikerrel képviselhették volna Európa előtt a magyar gondolatot, akkor nem történt volna nézetem szerint az, ami megtörtént Trianonban”, írja 1927-ben a *Pesti Napló*-ban.

Ezek a hiányok 1922-ben és még öt évvel később is érthetőek, bár már akkor is veszedelmesek voltak. Azért idéztem Klebersberg Kunót, a múlt század talán legambiciózusabb magyar kulturális miniszterét, mert műve, elsősorban a külföldi magyar kulturális intézetek hálózatában, ma is élő,⁶ és mert úgy vélem, a dikta-

6 E cikk megírásának napjaiban adták át a berlini intézet új épületét, amivel a magyar sajtó jelentőségéhez mérten csekély terjedelemben foglalkozott

tórikus vagy diktatórikusságra hajló rezsimek kultúrpolitikáját hasznaiktól és káraiktól függetlenül mindenkor az jellemezte, ami Klebersberg elképzeléseit. Központosító, izoláló és konzerváló jellegük mellett igyekeztek elfojtani a kultúra megújításának, új mintázatokba való rendezésének kísérleteit, ugyanakkor szélesebb körben elérhetőbbé és olcsóbbá tették az állami céloknak megfelelő kultúrát.

1989 után a szakmai elitek bevonásával arról kellett volna döntenie a politikának, hogy a kialakuló piaci társadalom keretei között hosszabb távon mit tekintsen céljának az állami kultúrpolitika, hogy mi történjék a megörökölt intézményekkel, és egyáltalán hogy a kijáró-kegyosztó rendszerre beállított, ideológiáktól súlyosan terhelt szerkezetek miként működhetnek a továbbiakban demokratikusan. A demokratikus kultúrpolitikának, amiről Magyarországnak kevés tapasztalata volt, bizonyos vonatkozásokban szintén megőrzőnek, értékarchiválónak kell lennie, hiszen jól használható, könnyen elérhető, az európai és az amerikai rendszerekkel összekapcsolódó nemzeti adattárakat kell létrehozni, és folyamatosan gondozni kell őket. Ilyen adattáraink a 90-es évek elején nem voltak, máig is csak töredékesen épültek ki. Másrészt a demokratikus kultúrpolitika csak nyitottan, decentralizáltan képzelhető el, igényelnie, segítenie kell az új mintázatok létrejöttét.

A 90-es évek elején Magyarország szerencsés

helyzetben volt, mert a Soros Alapítvány az állami kulturális költségvetéshez lényegében még egyszer annyit hozzatett, ráadásul volt saját kultúrpolitikája, így eszközeit átgondoltan, hatékonyan helyezhette el. Az állami kultúrpolitikának majdnem két választási ciklus állt rendelkezésére, hogy rendszerszerűen felmérje, miként változtatják meg a kultúra fogalmát, a kulturális tartalmak jellegét és az intézményi funkciókat azok az erők, amelyek részben a kulturális felhalmozás hagyományos módjainak radikális visszaszorulásából, a mediális alaprendszerek változásából, a kulturális termékek árufunkciójának kiszélesedéséből, részben pedig a szociális és kulturális közösségek távolodásából fakadnak. Az oktatási és a kulturális rendszer értelmes átalakítása csak erre a felmérésre támaszkodhatott volna. Ám a döntéshozók látókörre nem terjedt túl az elitek ideológiai harcán, ami a nagyfokú kulturális romlást előidéző médiaháborúban fejeződött ki, és ezt a munkát – függetlenül attól, mely pártok voltak éppen kormányon – máig nem végezte el senki. Jellemző, hogy a mindenkori kulturális kormányzat kivételképpen egyedül Bozóki András minisztersége idején mutatta jelét annak, hogy érzékeli és fel képes mérni, mi volna a dolga, ám Bozóki minisztersége mindössze egy évig tartott. Ennek az évnek tartós, átöröklődő hatásai nem voltak. Előrelépés csupán annyi történt, hogy állami dokumentumokban is megjelent a kultúra társadalomszerkezeti

kontextusban értelmezett fogalma. Hiller István 2006. decemberében kiadott *A kulturális modernizáció irányai* című írása, amely a ma érvényes kultúrpolitika elveit fekteti le, egyik bekezdésében így fogalmaz: „A kultúra több, a kultúra sokszínűbb, mint a kulturális intézmények által lefedett tevékenységek összessége. Nyilván ettől még a kulturális politikának választ kell adnia arra: melyek az aktuális és stratégiai feladatok; hol húzódnak az állami szerepvállalás határai, melyek a konkrét feladatai; miként teremthetők meg a kultúra finanszírozásának, a kulturális fejlesztéseknek európai uniós és magánforrásai; melyek azok a feladatok, amelyeknek a megvalósítása a civil közösségek és a piac hatókörébe tartozik; miként teremthető meg a kulturális esélyegyenlőség; hogyan ösztönözhető hatékonyan a kreativitás, az értékluralizmus – a kulturális modernizációnak megfelelően”. Akiben azonban az elmúlt közel két évtized után még mindig maradt némi hajlam, hogy ilyen bekezdések olvasán reménykedni kezdjen, annak a szöveg siet bebizonyítani, hogy szólamoknál többről ezúttal sincsen szó. A miniszteri programszöveget a következő, panelekből összerakott, helyesírásban sem kifogástalan, egyik fontos részletében pedig egyenesen értelmetlen mondat vezeti be: „De a kulturális politika mindenek előtt (sic!) társadalompolitika. A szélesen értelmezett kultúra a társadalmi közösségek fejlesztésének egyik fontos eszköze: a kultúrának – túlzás

nélkül – kulcsszerepe van a társadalmi igazságosság megteremtésében, a szociális integrációban; választ adhat a kor legfontosabb társadalmi problémáinak – akár az identitáskeresés – megoldására is.”⁷

3. Az értelmes kultúrpolitika hiánya

Értelmes, jó kultúrpolitikához nincs egyébre szükség, mint a jó politikához általában: sok utazásra, éber figyelemre, találékonyságra és a tanulás képességére, egyszóval szellemi felkészültségre és morális épségre. Olyasmire tehát, ami a magyar politika jobb és bal oldaláról egyaránt hiányzik. Nem csupán a szellemi felkészültség, hanem a morális épség hiányával is összefügg, hogy a magyar politika nem képes megtanulni, problematikusságukban elsajátítani olyan fogalmi nyelveket, amelyek lehetővé tennék az ország helyzetének, mai és tegnapi politikai tapasztalatainak megvitatását. Ilyen nyelv hiányában ötlettelen kultúrpolitikánk ijedten ragaszkodik valamiféle nem létező otthonosság védelméhez, a Kádár-kor elveszett, eredetileg is idő nélküli, represszív biztonságához. Az állami kultúrpolitika és a neki alárendelt központi kulturális intézmények a rendszerváltás óta lényegében e koráb-

7 A szöveg olvastán azt kellene a miniszterrel együtt elképzelnünk, milyen is lehet az a kultúra, amely megoldott problémákra próbál választ adni, bizonyára mert már nem lel megoldatlanokat. Azok lesznek ám a boldog idők!

bi szemléletmódok és gazdasági, kulturális szerkezetek védelmére rendezkedtek be, mintegy eleve a rendszerváltás, illetve a vele egy időben lezajló globalizációs folyamatok veszteseként definiálva magukat és az általuk reprezentált kulturális modelleket. Ám ha a defenzív kultúrpolitika a mostaninál sokkal nagyobb érdekérvényesítő képességgel párosult volna, akkor sem lett volna képes tartósan megőrizni olyan szerkezeteket, amelyek lényegében érintetlenül vitték tovább egy korábbi korszak gondolkodásmódját, többnyire antidemokratikus, átláthatatlan működtetési technikáit. A károk hosszú listáján ott szerepel a közoktatás és a felsőoktatás színvonalának folyamatos esése, a közösségi terek eltűnése, a társadalom kulturális szétszakadásának egyre ijesztőbb mértéke, az olvasáskultúra romlása, ezen belül az igényes szépirodalom és a magyar nyelvű tudományos könyvek kiadásának, terjesztésének lehetetlensége, az internetes nemzeti adatbázisok hiánya, a széles kör számára elérhető áru városi testmozgás tereinek beszűkülése vagy eltűnése, a kulturális fogyasztáshoz szükséges kompetenciák rohamos romlása, az infrastruktúra ugyanilyen gyors szűkülése.

A kulturális modernizációnak átfogó, a központi intézmények funkcióját is újrafogalmazó koncepciója mindmáig nem került a szakmai fórumok elé. Ráadásul a szakmai érdekkörök érdekeit kielégítő, de rendszerszerűen nem illeszkedő programokra szánt

pénzeszközök is évről-évre apadnak, és amit a kuratőrök odaítélnek egy-egy célra, azt is tervezhetetlenül, sok hónapos csúszással utalja át a kincstár a tőkével nem rendelkező szervezeteknek. Valószínűleg a magyar társadalom egyetlen más területén sem forog annyi kétségbeesetten vidám, don quijoteségét gyűlölő, rosszul öltözött lovag, mint az egyetemeken, a könyvkiadók környékén, a színházakban. A hiba nyilvánvalóan nem a piaci társadalom működésében van, még ha ennek tőkeszegény működési feltételei és törvényei nálunk nem is hasonlítanak a nyugat-európai mintákhoz. A baj inkább az, hogy az állam elosztórendszerei nem vállalják a korrekció rájuk háruló feladatát, és a döntéshozóknak még csak elképzelésük sincs arról, mit kellene tenniük.

4. Egy jó példa

Mindeddig annak sem volt komoly jele, hogy a finanszírozás tekintetében viszonylag előnyös helyzetű központi intézmények működési tapasztalataikból és vezetőik európai jártasságából kiindulva maguk képesek lettek volna meghatározni megújulásuk értelmes irányait, holott ezt éppen kezdeményező, központi szerepük, értékeik megőrzése érdekében kellett volna megtenniük. Egy ilyen kísérlet az egész kulturális rendszert gondolkodásra ösztönözheti, ajánlatot

tehet a hasonló helyzetű kulturális intézmények újra-definiálására.

Éppen ezért ajánlom elolvasásra Hudi László és Imre Zoltán pályázatát, melyet a Nemzeti Színház vezetésére nyújtottak be. Koncepciójuk az Európa szerte meghatározó szerepű produkciós ügynökségek előnyeit vitte volna be a meglévő magyar színházi struktúrába. A Nemzeti Színház nagyrészt állami forrásokból, közvetve tehát az adófizetőktől származó költségvetésének fele nem egy még oly kiváló színházi társulat fenntartását szolgálta volna, hanem a National Theatre of Scotland működésének tanulságait átültetve azt, ami a Nemzeti Színház valódi funkciója lehet, a Kárpát medencei magyar színházi kultúra egészének fejlesztését, a színházakban végzett művészeti munka minőségének, párbeszédkészségének javítását. A gondolat nagyon egyszerű: „Hiába a kiemelt támogatás, hiába a »legjobb» kijáró társadalmi és szakmai presztízs, hiába a magyar nyelv és a magyar nyelvű drámairodalom ápolása, ha egy önmagába zárt, művészileg behatárolt intézményt hozunk létre.” A mondat mögött a kulturális térnek egy olyan koncepciója húzódik meg, amely az intézményi működés keretében Magyarországon eddig sosem válhatott realitássá: a budapesti Nemzeti Színház csak akkor válhat valóban nemzetivé, ha nem egy épület határozza meg a működését, nem egy társulat fenntartásának kötelessége és még csak nem is a ha-

gyománnyokból eredő tekintély, hanem „lábakat” növeszt, ha kooperálni kezd, vagyis ha a teljes magyar nyelvű kulturális tér párbeszédképességét, reprezentációs tehetségét igyekszik javítani.

Hudi László és Imre Zoltán a színház művészeti vezetését egy szűk körre (?), a színházi és a szellemi élet elismert, kezdeményező szellemű képviselőire bízta volna, akik javaslatokat tettek volna, hogy a Nemzeti Színház mely magyar nyelvű társulatokkal koprodukcióban hozzon létre magas színvonalú, a színházi kultúrát megmozgató előadásokat, egyéni elképzelések és gondos tervezés alapján. Ezek a színdarabok jelentek volna meg a budapesti épület repertoárjában, és eljutottak volna az ország különböző városaiba is. A terv ugyanakkor arra is alkalmasnak látszott, hogy a Nemzeti Színházat és általa a magyar színházi kultúra egészét az eddigiektől eltérő módon, vásárlóként, szélesebb nemzetközi együttműködések katalizátoraként is bekapcsolja a nemzetközi színházművészet rendszerébe.

E pályázat a döntéshozók tetszését ugyan nem nyerte el, alighanem azért, mert felkészületlennek érezték rá a magyar színházi szakmát, arra azonban éppen ezért alkalmas, hogy segítségével végre elkezdődjék a rendszerváltás óta elmaradt nyilvános vita arról, milyennek is kellene lennie Magyarországon a demokratikus kultúrpolitikának, hogy keretei miként tölthetők meg értelmes, rendszerszerűen végiggon-

dolt tartalommal, továbbá hogy milyen módon újítható meg egy-egy kiemelt intézmény hosszú távú identitása a kulturális és a gazdasági környezet jellegét figyelembe véve. Ez a vita még előttünk áll. Kulturális miniszterünk már volt néhány 1990 óta, kultúrpolitikánk azonban még nincsen, miközben az igénytelenség és a felelőtlenség már azokat a közönségeket is földre teperte, amelyek még értették, mi a feladatuk.

(2008)

Megmentő nevetésre várva

1. „az emberen túl”

„A veszteségek közepette csupán egy dolog maradt elérhető, közeli és élő: a nyelv. Igen, a nyelv élő maradt, mindenek ellenére. De át kellett mennie saját válasznélküliségén, át kellett mennie a szörnyű elnémuláson, át kellett mennie halált hozó beszédek ezer sötétjén. (...) Átment és azután »földúsulva« újra napvilágra léphetett.” Paul Celan 1958-ban elmondott beszédének részlete természetesen a náciizmus korára vonatkozik. De miféle nyelvről van itt szó? Hol van az a nyelv, amely átmegy a halált hozó beszédek ezer sötétjén, de elnémulása jól megkülönbözteti tőlük? És hol van ez a nyelv magukhoz a történetekhez képest? Hiszen minden hatalom a nyelvben veti meg uralmának alapjait, amit a nyelvvel tesz, azt teszi a polgárokkal is. A náciizmus esetében sem helytálló csupán annyit mondanunk, hogy megteremtette a maga nyelvét a közigazgatás vagy az ifjúságnevelés területén. Néhány év alatt megszületett egy olyan nyelv, amelyen ném lehetett másképpen, csakis náci módon gondolkodni és élni, hogy e folyamat vé-

gén a nyelvbe mélyen beírt antropológiai minták és gátak is felszámolódjanak. A nemzetiszocializmus szóképzését felölelő egyik gyűjteményben olvasom, hogy az „ember” szó számos koncentrációs táborban az SS-őrszázadok véreibeit jelölte, amelyeknek így ki lehetett adni azt a parancsot, hogy „Ember, fogd meg a kutyát!” Miféle nyelvről beszélt tehát Celan? A nyelvnek alighanem soha nincs szava arra, ami éppen történik. A történés nem csupán testeken, tereken, városokon megy végbe, hanem a nyelvben, a nyelvvel is. A halált hozó beszédek ezer sötétje a nyelv elsötétülését jelenti. 1958-ban Celan a tegnapi történelemben helyezte a beszédet, míg a nyelvet a Holdként derengő történelem láthatatlan, néma oldalára, ahonnan talán eljöhet a holnap. De éppen az ő költészete a bizonyíték, hogy a gyász, az emlékezet és az élet beszéde nem ilyen menedékekből tér vissza, hanem – nagy munka árán – a sötétség mélyén nyeri vissza a látás képességét. Celan nyelve elszenvetted a nyelv antropológiai vázának lerombolódását, és nem az „emberi” hazug helyreállítására törekedett, hanem a nyelv ahumán jellegében („ahogy kőhöz szól az ember”), az „emberen túlban” kereste a megszólalás lehetőségét: „van még dal énekelni / az emberen túl” – írja *Szálnapok* című versében.

2. „Nézem, mint egy rossz színdarabot.”

Engem azonban ehelyütt inkább a néma egyidejűség valósága érdekel. És persze nem bárhol a térképben, bárhol az időben, hanem itt és most Magyarországon. Ellen szeretnék azonban állni a kísértésnek, hogy e fordulattal visszazökkenjek a „túlontúl embe-ribe” és az antropológiai határok között oly könnyen adódó moralizálásba. Engem a politika esztétikai aspektusa érdekel, mert talán egyedül az esztétika őrzi meg intenzív kapcsolatát a „nem emberivel” és az „emberen túlival” is. Az esztétika a nyelvben és a nyelvi észlelés feltételeinek vizsgálatával szemléli az éppen történt. Éppen ezért, a nyelvi észlelés feltételeire gondolva, hadd hívjak segítségül egy másik mondatot, amely segíthet feltárni valamit az egyidejű némaság mai természetéből. Egy rövid telefonbeszélgetésben barátom az elmúlt hónapok magyarországi politikai, társadalmi folyamataira utalva azt mondta: „Nézem, mint egy rossz színdarabot.”

A színháznak abban a formájában, amely a 19. században szilárdult meg, és amely többé-kevésbé még ma is uralja színházi kultúránkat, a nézőteret a színpadtól elválasztó fizikai távolság, továbbá az előbbi elsötétítése és az utóbbi megvilágítása biztosítja azt az esztétikai távolságot, amelyet e hagyomány szükségesnek vélt ahhoz, hogy a színházban ne törhessenek fel ellenőrizhetetlen érzelmek, tehát

hogy a színházi hatás megmaradjon a racionalitás és a moralitás keretei közt. Hans-Thies Lehmann a posztdramatikus színházról szólva kiváló érzékkel világít rá, hogy az ábrázolt idő és a színházi ábrázolás idejének azonosságára való törekvést Corneille-nél a félelem motiválta, a félelem attól, hogy alámerülünk a szabálynélküliségben. Meglepő, de ugyanez érvényes még Brechtre is, aki betemette ugyan a zenekari árkot, de cserébe a korábbiaknál sokkal szigorúbb óvintézkedéseket tett, hogy az előadás hatása megmaradjon a távolságtartó racionális ítélkezés uralma alatt. Nem tudom, hogy amikor barátom azt mondta, „nézem, mint egy rossz színdarabot”, egyszerűen arra utalt-e, hogy bármilyen pocsék az előadás, sajnos végig kell néznie, mert már öreg ahhoz, hogy elhagyja az országnyi színházat, vagy az esztétikai szemlélet imént vázolt biztonságos racionalitására apellált-e. A kettő között annyi a különbség, hogy amíg az előbbi megfontolásban benne foglaltatik a félelem, hogy ami zajlik, az ő bőrére is megy, addig az utóbbi valamiféle megtévesztő vagy sztoikusán bölcs biztonságérzetből fakad, hogy végül az egész borzalom magától elvonul, mint egy vihar. A barátom, aki egyébként annyit fűzött még előbbi mondatához, hogy „valószínűleg le kell mennünk a gödör aljára”, bizonyára hol így, hol úgy érzi, nem döntötte még el, hogy igazán féljen-e.

3. Maradj ott, ahol vagy!

A ma uralkodó társadalmi formák mindegyikéről elmondható, hogy egymással szorosan összefüggő intézményes alrendszerek, funkciók és életmódbeli minták bonyolult, érzékeny, és valahol mindig hibás struktúrái. Ezeket a struktúrákat egészében senki sem látja át. Az, amit politikának nevezünk, soha sem volt csak az a törvények hatálya alatt álló szféra, amely maga is csak törvényeket tud alapítani: mindenkre érvényes előírást, szabályt, hatalmat. Mára a politika elsősorban medializált tér, amelyben az átláthatatlan, sok váratlan változást előidéző, éppen ezért megbízhatóan sosem modellezhető gazdasági-jogi-szociológiai-társadalompszichológiai működés dramatizálása végbemegy. A mediatizált társadalmakban a közvetlen környezetünk működéséről is lényegében ugyanúgy szerzünk tudomást, mint a Föld másik oldalának eseményeiről, hiszen mindkét esetben ugyanazok a dramatikus szabályok, minták érvényesülnek. A modern ember számára a személyesen megélt, és mellesleg szintén dramatizálva „tudássá” alakított tapasztalatok az egész megismerhető valóság elenyészően kicsiny részét képviselik.

A dramatizálás nem egyszerűen azt jelenti, hogy a hírek televíziós képek vagy szintén képekkel kísért rövid internetes cikkek formájában jutnak el hozzánk, hanem főképpen azt, hogy az alrendszerek so-

kaságának bonyolult működése jól megjegyezhető, ám kizárólag önmagát kifejező történetsémákká egyszerűsödik. E sémák jegyében osztódnak ki a politika szerepkörei, a jó hősé, a hatalomittas cinikusé, a megváltandó kincse, a gyűlölt képmutatóé, a kapzsi kiskirályé, a hős segítőjéé és gáncsolójáé. Ám ha a politikai térhez fűződő esztétikai viszony kettősségét szeretnénk pontosabban megérteni, a néző magatartására érdemes odafigyelnünk. Samuel Weber írja egy helyütt: „Ha az ember néző marad, vagyis nem mozdul onnan, ahová letették, a tévékészülék előtt, akkor a katasztrófák egytől-egyig kívül rekednek, számára nem lehetnek mások, csakis »objektumok« – ez a médium implicit ígérete. De ez a vigasztaló ígéret egybeesik egy épp ilyen jelentős, jóllehet kimondatlan fenyegetéssel: maradj ott, ahol vagy.”

Weber érvelése megértetheti, miért vagyunk hajlandóak éppen a legközelebbi környezetünk katasztrófáit távoli objektumokként szemlélni. Azért, mert félünk, és e szemlélettel kapcsolódik össze az ígéret, hogy jóllehet az ajtónkon dörömböl a katasztrófa, végül mégis kívül marad az életünkön. Így az esemény, elsősorban éppen a közeli esemény, azáltal szakad le a nézőről, hogy dramatizált hír lesz belőle, a mediatizált társadalom alapanyaga. Ha lelőnek egy cigányt a saját városom határában, és erről az utcán hallok, nehéz nem ugyanabban a térben elhelyeznem magamat, ahol a gyilkosság történt. Ráadásul ez a tér önmagá-

ban is értelmes keretként jelenik meg a tudatomban. A gyilkosság összefüggésbe lép más városbeli eseményekkel és folyamatokkal, amelyekről személyes tudásom van, részesük, érintettjük vagyok. Ha viszont ugyanerről a gyilkosságról a televízió híradójából szerzek tudomást, legyen szó akár a szomszéd utcáról, akkor sem vagyok közös térben az áldozattal és a tettessel. Nézőként egy olyan térbe zárkózom, amelybe csak a valóság szimulakrumai juthatnak be, maga a valóság ki van belőle rekesztve. Ráadásul a híradóban a gyilkosság izolált hírré válik, egy semmivel sem összefüggő esemény reprezentációjává, amely éppen az eseményt törli el. És nem csupán a félperces hír nem függ össze semmivel, a gyilkosságot reprezentáló kép sem magával a gyilkossággal. Törént ugyan valami, de a maga lényegében nem esett meg semmi.

4. Eggyel több értelem, de milyen az?

Az esztétikai szemlélet távolságtartásáról szólva nem a hagyományos színház és még kevésbé a televízió nézőjének hamis, félelemből fakadó biztonságérzetére apelláltam. Az esztétikai távolságtartásnak éppen a politikai szféra dramatizálásától kell távolságot tartania, nyelvi működésmódjainak feltárásával és parodizálásával. Meglepő, ám sokak által észrevett kísé-

rőjelensége az elmúlt évek társadalmi folyamatainak, hogy eltűnőben van Magyarországon a jó politikai vicc. A jó vicc Freud szerint azért válthat ki nevetést, mert eggyel több értelem lehetőségét szabadítja fel, egy olyan értelemét, amelyre a poén elhangzása előtt nem gondolt a vicc hallgatója. Az esztétikai szemlélet abban a szférában mozog, amely folytonosan megkívánja a nem várt értelmek betörését, hogy összezavarják a meglévő és önmagukat vírusszerűen újramásoló dramatikus struktúrákat. A humor szabadság és bátorság dolga, olyan erényeké, amelyek a média ígéretével szemben valóságos felszabadulást hozhatnak. Abban a feltűnő bénultságban, amely ma a társadalmi lét alapjainak nyilvános megvitatását körülveszi (miközben nincs olyan banalitás, amelyet a gyomorrontásig ki ne beszélnének), alighanem a jó vicc hatásában is megnyilvánuló „eggyel több értelem” áttörésére, a nézői pozíciójában le nem béklyózott gondolkodás szabadságára volna leginkább szükség. Ennek a magatartásnak, ennek a szabadságnak a szintén mediatizált szimulakruma, amely a legrémesebb emlékeket felidéző politikai nyelvvel felel a felszabadulás igényére, ma kizárólag a szélsőjobb oldalon, a neohungarista és neonáci szerveződésekben látható.

Igen, a nyelv, az „ezer sötétségé”, amely különféle változataiban mindig is itt volt, kiválóan megtalálta a mediatizált társadalom csatornáit, és egyet-egyét mindig továbblépve kihasználta, hogy az elmúlt évek

nyelvhasználatában egyre nyilvánvalóbban eltörölődtek a morális és az antropológiai határok. A neohungarista és neonáci retorika csupán kihasználta a nyelv állapotában és a nyelvhasználók érzéketlenségében rejlő lehetőségeket, nem ez a retorika volt a határok elmosódásának okozója: ezen hosszú ideig vállvetve dolgoztak a különféle politikai oldalak képviselői, médiatulajdonosok, újságírók, történészek és tanárok. Azon pedig, hogy ez a retorika oly remekül megértette a mediatizált társadalom működését, csak az csodálkozik, aki nem ismeri a náciizmus és a fasizmus történetét.

Ezért a „sötétség nyelvével” szembeni antifasiszta tiltakozás már csak azért is szükségszerűen elhibázott, mert abból indul ki, hogy a nyelv alapvetően humánus képződmény, következésképp hogy az ahumanitás átöröése, illetve az antropológiai gátak lerombolása olyan baleset a nyelvben, amelyet, ameddig van értelme emberi közösségről beszélni, a megsértettek iránti szolidaritás tere vesz körül. Ennek a feltételezésnek azonban egyetlen pontja sem állja meg a helyét. A nyelv sosem volt humán képződmény, bár kétségtelen, hogy az európai kultúra korról-korra komoly erőket mozgósított, többnyire sikertelenül, hogy humanizálja a nyelvet, vagy legalábbis hogy ideig-óráig biztosítsa a belé vetett erkölcsi bizalom feltételeit. Klaszszikus értelemben erre a bizalomra épül a törvénykezés tisztasága és átláthatósága, az államélet, az alkot-

mányosság. Bizony, maga az állam szavakon nyugszik. Amennyiben a magyarországi rendszerváltás elmúlt húsz éve kudarc történet volt, elsősorban azért, mert közös politikai-társadalmi kísérletünk kezdettől nem párosult a nyelvben őrzött traumák feltárásához, orvoslásához szükséges tudással, szándékkal, sem pedig a demokratikus államlét nyelvi alapjainak tiszteletével és ismeretével. Már 1989. október 23-án kezdetét vette a rohamos felejtés és felejtetni akarás, legkésebb azon a napon elkezdődött a nyelv csúszkálása, örölete. Attól kezdve a politika nem csekély mértékben nyelvpolitika volt Magyarországon, de magával a nyelvvel senki sem törődött. Az eredmény az alkotmányos állam működés teljes összeomlása lett. A nyelvben rejlő ahumán erők elszabadultak, és nyomukban pogromszag terjeng. Magyarország védtelen volt a gazdasági válsággal végképp nyilvánvalóvá vált tapasztalattal szemben, hogy az a gazdasági rendszer, amelynek az állam az egyik legfőbb működtetője, nem egyéb, mint kleptokrácia.

5. Kleptokrácia

Amikor Peter Sloterdijk fogalmát átvéve kleptokráciáról beszélek, ideiglenesen elhagyom az esztétikai szemlélet területét. Sajátos, de nem egyedi tény, hogy a kleptokratikus rendszer éppen működésének

defektusában lepleződött le, vagyis akkor, amikor megroppant a hitelgazdálkodás, és a támogatott hitelek korábbi felvevői, vagyis az aktív társadalom nagy része észrevette, hogy lakása, autója nem az övé, legföljebb adóalapnak jó, miközben a kamatterheket beszámítva egész életére reménytelenül eladósodott. A hitelek által hajtott gazdaságban, amelyben az államok többsége is a hitelfelvevők közé tartozik, a hitelezők jelentős haszonnal folyamatosan visszanyerik azt a pénzt, amelyet munkabér vagy hitel formájában kihelyeznek, és eközben csak elenyésző mértékben járulnak hozzá tartós értékek képződéséhez. Az állam pedig, amely maga is hitelekkel fedezi működését, adók formájában elveszi, ami még elvehető az aktív lakosság azon részétől, amely nem képes láthatatlanná tenni jövedelmét és vagyonát: az elmúlt években a magyar állam egyedül ezen a területen mutatott komoly találékonyságot és szigorot. Ha mindehhez hozzátesszük, hogy Kelet-Közép-Európában a munkajövedelmeket a hatalmas mérvű korrupció és az intézményesült csalás is tovább csapolja, akkor egyáltalán nem érthetetlen, hogy miért azok a pártok számíthatnak támogatásra, amelyek nyelvi szimbolikájukban elhatárolják magukat a kleptokrácia haszonélvezőitől (lásd bankárkormány, offshore-vállalkozók versus „emberek”; „magyarok” versus multinacionális cégek), jöllehet nem ígérük a kleptokrácia átalakítását. A gyakorlati érdek a későn jött szélső-

jobboldali csoportosulások esetében sem más, mint hogy vezetőik és klientúrájuk részesüljön a kleptokrácia áldásaiból. A kleptokrácia áldozatai viszont elsősorban azokból a heterogén életmódú középrétegekből kerülnek ki, amelyek kulturális és politikai rokonszenveikkel eldöntik a választásokat.

6. Miért a cigányok? – vissza az esztétikához

Mindezzel jól magyarázható, hogy a populizmus változatai miért számíthatnak mindenütt Európában nagy támogatottságra. De a sikeres rasszista pártok céltáblája sehol sem a kleptokrácia (ez zöld vagy kommunista téma lehetne), hanem Nyugat-Európában a muzulmánok, Kelet-Európában pedig a helyi etnikai kisebbségek (cigányok, magyarok, oroszok), valamint az „idegenség” eleven metonímiái, a homoszexuálisok és a zsidók. Ami Magyarországot illeti, a rasszizmus sikeréért jelentékeny mértékben az állam szétesése okolható. De meg kell említeni a fontos tényezők között a „keresztény” nyárspolgári létmód régi keletű hermeneutikai érzéketlenségét, parancsszavak iránti fogékonyságát, valamint a liberális értelmiség meghatározó szereplőinek siralmas önlejtárát a vállalhatatlan szocialista vezetők támogatásával és a liberális oktatáspolitikai, egészségügyi, városvezetés kártételeinek csendes elfogadásával. Egész

újabb keletű történetünket a rossz önismeret és a kölcsönös félelem írta.

De talán még ez sem indokolja maradéktalanul, hogy a középrétegek szavazói ott is a cigányra mint egyéni vonásaitól megfosztott pusztai területre vetítették minden félelmüket és agresszivitásukat, ahol a kleptokratikus állam legalább még jelen van, ellenében azokkal a településekkel, amelyeken jószerevel nem hogy bankfiókot nem találunk, de rendőrőrsöt sem, a kleptokratikus működés végvárát. Miért nem volt elég az iskolázott városiakok jelentékeny része számára ilyen terület gyanánt az, amit a „balatonöszödi” miniszterelnök és a Fidesz közösen kínált fel, Gyurcsány Ferenc arcképe? Nos, ezen a ponton kell visszatérnünk az esztétika tapasztalataihoz. Ott, ahol a valóság szemléletének esztétikai érzéke vészesen visszaszorul, és ahol hosszú ideje a szolidaritás hiánya alakítja a történelmet, a félelem, a kiüttalanság és az agresszió ahumán erői kicsapódásuk felületétől végső soron szükségszerűen a legvédtelenebbeket, a leggyengébbeket találják meg. Ezzel a tapasztalattal szemlátomást a Fidesz politikusai sem tudtak mit kezdeni. A híressé vált „két pofon”, vagyis a magabiztosság látszatát keltő bagatellizálás még csak takargatni sem képes a zavart. Mindeközben a kormánypártok nagyon veszélyes játszmába kezdtek, amikor az ahumán erőket fizikailag is megpróbálták rászorítani a Fidesz-demonstrációkra, mert így saját

maguk is hozzájárultak egy fontos, de az ellenzéki párt diffúz, akár rémségekkel is flörtölő szimbolikus politizálása folytán sajnos amúgy is meglehetősen bizonytalan határ teljes eltörlődéséhez. Ettől a pillanattól a középrétegek is védtelenné váltak a náci nyelvpolitika hatásaival és saját elfojtott félelmeikkel, agresszivitásukkal szemben. Most aztán senki sem tudja, miként volna megfordítható ez a folyamat. Biztosak lehetünk benne, hogy ha a választók bizonyos körében ideig-óráig mutatkozik is némi megilletődöttség a szélsőjobb előretörése nyomán, ez az érzés hamar el fog múlni, és a Jobbik feketéje tartósan ott marad az 1990 óta először és radikálisan átalakuló politikai palettán.

7. Az esztétikai viszony kockázata

Van-e hát egyáltalán bármi, amiben bízni lehet, no persze a gödör alján kívül? Feloldhatja-e bármi a kölcsönös félelmek okozta feszültséget, még mielőtt bekövetkezik a legrosszabb, az állam teljes behódolása az erőszaknak? Erre semmi más nem képes, csakis a nevetés. Egyszer tanúja voltam egy kivételes színházi pillanatnak, amikor egy velejéig hamis szerelmi jelenet közepette, amelyet a közönség a maga hamisságában mégis csöndben, talán még valamiféle megindultsággal is elfogadott, mert jámboran azt hit-

te, hogy ilyen a színház, szóval abban a pillanatban, amikor a színész és a színésznő tökéletesen hamis játékkal átölelte egymást, valakiből a nézőtérén kitört a nevetés. Mert hangosan nevetni. Nem tudott mást tenni. Akkor egy másodpercre megmerevedtek a színészek, majd szétváltak, és meg volt mentve minden. A nevetés jóvoltából eltűnt a hamisság a teremből. A nevetés, és csakis az, igazi volt.

Ez a megmentő nevetés hiányzik ma nekünk. Az igazi színház, amely védtelenül találja azt a velejéig hamis színházat, amely a Parlamentben, a televízióban, az újságokban, városaink, községeink utcáin és terein évek óta egyre silányabb, egyre veszélyesebb színdarabokat ad elő. Olyan városokat képzelek, amelyek tereit fiatal művészek veszik birtokukba, nem azért, hogy közvetlenül politizáljanak, vagy hogy valamiképpen a politikát tematizálják, hanem hogy az esztétikai viszony kockázatát vállalva, tabukat döntve megmutassák, miként lehet bánni akár az érzelmek szélsőségeivel is.

(2009)

Van másik?

Az elmúlt hetekben előbb a *Magyar Narancs*, majd az *Élet és Irodalom* hasábjain vita folyt arról, miként volnának reparálhatók a sérülések és csonkulások, amelyeket az alkotmányosság és a demokratikus jogrendszer egésze a mai kormánypártok egy éves országlása során elszenvedett. Én e pillanatban egyetlen pártot sem látok, amelyik alkalmas és érdemes volna arra, hogy ringbe szálljon e célokért, vagy amelynek a Fidesz, ha mégoly sok hibát követne is el, megnyerhetné a választást. Rossz hír ez azoknak, akik látják, hogy Magyarország ma nem jogállam. Az első feladat, ha egyszer a korrekcióra mód nyílik, a jogállamiság helyreállítása lesz. De ehhez elengedhetetlen egyfelől annak végiggondolása, miért válhattak valóra előbb Gyurcsány Ferenc, majd végső élességgel, immár a köztársaság pusztta fennállását is fenyegetve Orbán Viktor kormányzásának időszaka alatt a legrosszabb lehetőségek, amelyeket a közel-múlt történelme felkínált az ország számára. Ebben a mondott urak és környezetük személyes tulajdonságai fontos szerepet játszhattak, de mindketten legalább annyira termékei ezeknek az éveknek, mint amennyire – közel sem egyenlő mértékben – okozói a

bajnak. Másrészt az is megfontolásra érdemes, hogy mennyiben alkalmas még egyáltalán az 1989 után létrejött politikai rendszer a reparálásra.

Vannak, akik szerint az ősbűn az MSZP és az SZDSZ 1994-es koalíciókötése volt, mások szerint a köztársaság minőségromlása a Fidesz 1995 utáni stratégiaváltására vezethető vissza. Az ősbajok és ősbűnök keresése azonban már maga is egyfajta paranoia megnyilvánulása, amely elfedi, hogy még oly hibás politikai döntések sem tudták volna bajba sodorni a köztársaságot, ha megszilárdultak volna a demokratikus közösségi létformák mentális alapjai. Hogy e mentális alapok mennyire gyengék, vagy mennyire elgyengültek 2010-re, azt mi sem mutatja jobban, mint hogy a Fidesz hatalomra kerülése után a demokrácia jogi tartalma is néhány hónap alatt kiüríthető volt. Igazából még az ablakokat sem kellett becsukni a kormány barkácműhelyeiben, mert a társadalmi ellenállás hangjai oly csendesek voltak, hogy az odabent farigcsálók alkalmasint meg sem hallották őket.

A rendszerváltás mentális értelemben akkor hozhatott volna szilárd eredményeket, ha kitartó munkával elkezdtünk volna szembenézni saját erkölcsi történetünkkel, azokkal a családi szinten sokszorosan megerősített mentális mintákkal, életstratégiákkal, amelyek – sajnos a trianoni traumával sem kielégítően magyarázható módon – végrehajthatóvá tették a holokausztot úgy, ahogyan megtörtént, és támaszul

szolgáltak az 1956 utáni úgynevezett konszolidációhoz. A Kádár-rendszer olyan rossz minőségű társadalmat hagyott maga után, amely kollektivista indítatásának dacára a felelőtlenséget és a másik sorsa iránti feneketlen közönyt díjazta. Így a rendszerváltással kialakuló új uralkodó osztály – az Antall Józsefhez és az SZDSZ néhány képviselőjéhez hasonló kérlelhetetlen és feddhetetlen naivok asszisztálása mellett – ugyanazzal a mentalitással esett neki az állami vagyon hasznosítható részének, majd az állami megrendeléseken, uniós részfinanszírozással indított pályázatokon nyerhető summáknak, amilyen mentalitással 1944-ben a keresztény középosztály tagjai magával az állammal és a németekkel versengve hónapok alatt szétrabolták az elhurcolt zsidók vagyonát. A szépen sarjadó demokráciát gyorsan felzabálta a korrupció, az „aki kapja, marja” cinizmusa. A jól jövedelmező álláshelyek is ugyanolyan alkuk és egyezkedések során keltek el, ahogyan a feudális hagyományú Magyarország viszonyai közepette mindig. A rendszerváltással kapott esély elsősorban azért siklott ki a kezünkől, mert nem sikerült a magyar állam mentális alapjait kiemelni a szocializmus által megerősített feudális hagyományokból, ehelyett megint a szemérmetlen romlottság nyert teret. „Annyi szabadságunk van, amennyi hatalmunk”, felelte állítólag Orbán Viktor egy kérdésre 1990-ben a választások után, és ha nem mondta ezt, akkor sem lehetne

pontosabban összefoglalni annak a politikai erkölcsnek a lényegét, amelynek legrosszabb lehetőségeit éppen ő valósította meg következetesen.

A magyar lakosság túlnyomó része nem vett részt a rendszerváltásban, és ilyen viszonyok közepette később sem élhette át egyetlen pillanatra sem a demokrácia élményét. Nem érezhetett semmi különbséget a helyi és a központi hatalom viselkedésében a Kádár-rendszerhez képest, és mivel a 70-es és a 80-as évekből a viszonylagos jólét, a vagyon- és közbiztonság emlékét hozta magával, ha az elmúlt bő két évtized során bármikor népszavazást tartottak volna arról, hogy feltámadjon-e halottaiból Kádár János, nagy részvétel mellett fényes győzelmet arattak volna az azonnali feltámasztás hívei.

De miféle élmény elmaradásáról van tulajdonképpen szó? A demokrácia elvileg a legalkalmasabb berendezkedés arra, hogy valóságos identitáscsoportok jöjjenek létre, és hogy ezek az identitáscsoportok eljuttassák a képviselőiket azokba az arénákba, ahol a nyilvános döntések megszületnek, illetve hogy érdekeiket és céljaikat a szimbólumok nyelvén megjelenítsék a döntéshozatal során. Ilyen identitáscsoportok megszülethetnek például a közös lakhely (település, térség), a közös társadalmi státusz, a közös értékrend (pl. természetvédők) vagy bármiféle közös ügy alapján. Ezek egy ép társadalomban valóságos identitásképző erők. Nálunk azonban ilyen identitáscsoportok

politikai értelemben mindmáig nem szerveződhettek meg, mert a tagságukat elveszítő szakszervezetek éppen úgy nem voltak képesek, illetve nem is akartak kiszabadulni a pártok ellenőrzése alól, ahogyan a politikailag releváns egyéb civilszerveződések sem, beleértve sajnos a politikai értelemben egyedül releváns etnikai kisebbség, a cigányság önszerveződésének intézményeit is. A pártok persze elvileg ugyanezeket az identitásképző erőket kanalizálják, és a hozzájuk fűződő érdekeket jelenítik meg. A magyar pártok azonban kivétel nélkül a leválthatatlan és korrupt szűk vezetőrétegük foglyai, és a választások kimenetelétől függetlenül együttesen biztosítják a kleptokrácia zavartalan működését. A valóságos identitáscsoportok felől tekintve paternalista pártokról van szó. A legékebben és végső letisztultsággal mindez a nyelvi szempontból leginnovatívabb párt, a Fidesz diszkurzusában fejeződik ki. Az a párt, amely évekkel ezelőtt a „polgár” fogalmával kísérletezett, ma egy tökéletesen differenciálatlan, és mindenféle értéktényezőtől megfosztott, csupasz entitást, „az embereket” teszi meg politikája hivatkozási alapjául. „Az emberek” mint olyanok se szociológiai, se politikai értelemben nem léteznek. A fogalom a politika teljes kiüresedésének fedőrétege, szimulakruma. A pártok szimbolikus politikájuk révén identitáscsoportként igyekeznek megszervezni választóikat, az összetartozás közösségi élményével próbálják meg-

ajándékozni őket. Ebben hosszú ideje a Fidesz a leg-sikeresebb. Egyedüli kihívója ma a Jobbik, és ebben a minőségében azért lehet különösen hatékony, mert az egyedüli párt, amelynek szimbolikus politikája és nyelve mögött valóságos szociológiai tapasztalatok húzódnak meg: a kelet-magyarországi kisvárosok és községek indokolt reménytelensége, félelme.

A fentiekből kiindulva az egész eddig kiépült politikai rezsim demokratikus ellenzékét csakis a valóságos, nem kizárólag szimbólumokon, hanem élettapasztalatokon nyugvó identitáscsoportok jelenthetnék. A remény természetesen mindenkor megvan, hogy a kontrasztelektált politikai elit romlottsága kitermeli, vagy legalábbis kitermelheti ezt az ellenzékét, de a pártalapú politizálás kelet-közép-európai gyakorlata nagyon megnehezíti a reménykedést. Valóságos identitáscsoportok megszületésének lehattunk tanúi, amikor kisvárosokban szülői szerveződések harcolni kezdtek egyes iskolák egyházi kézbe adása ellen. Olyan szülők küzdöttek az általuk választott iskola megőrzéséért, akiknek a helyi társadalmakban nagyon sok vesztenivalójuk volt, a sikerre viszont annál kevesebb esélyük. A küzdelem során sokan elvesztették az állásukat. Mégis kitartottak, mert életükben először ízelítőt kaptak a demokratikus cselekvés élményéből. És nem is maradt el mindenhol a siker. A tatai önkormányzat és a győri püspök kénytelen volt figyelembe venni a szülők tiltakozását, és a katolikus egyház nem

vette át a város egyik óvodáját, valamint két általános iskolát. A helyi politizálás erkölcsi színvonalában mindez azonban nem vezetett javuláshoz.

Az identitáscsoportok politikai hatékonysága először Sólyom László államfővé választásakor, majd az LMP választási sikerében mutatkozott meg. Ekkor azonban a cél még az volt, hogy egy olyan ökotudatos identitáscsoport, mint a Védegylet, bejuttassa a maga képviselőit a parlamenti politizálás sáncai mögé, ahol aztán az LMP percek alatt elveszítette szubverzív erejét. Csak reménykedni lehet, hogy az érdekvédelmi szervezetek bázisán létrejön olyan politikai erő, amely meg tudja magát fogalmazni a lejáratott pártok hatalomgyakorlásának demokratikus kihívójaként és alternatívájaként, amely képes lesz a parlamenten kívülről újradefiniálni a politikát.

Valljuk be azonban, ilyesminek nem nagyon van hagyománya Magyarországon, és máshol sem látunk ilyesféle példákat. Annál szembetűnőbb az olyan csoportok elszigeteltsége, mint az iskolákat védő szülőké. Hogy mégis kitermelődhet ilyen ellenállás, annak az oka, hogy a gazdasági válság következtében oly mértékben csökkent a piacon mozgó pénz mennyisége, maga a pénz pedig olyan drága lett, hogy az állam immár kénytelen az uralkodó osztály póré eszközeként megnyilvánulni. Az ő érdekeiket szolgálja az adórendszer és az új munkatörvénykönyv, amelynek tervezetét megismerhettük.

A reményeket azonban kár volna összetéveszteni a realitással. A szemünk előtt épül ki egy, a múltbeli példák közül leginkább Mussoliniéhez hasonló hatalomkoncentráció. E hatalom kiépítése egyelőre meg lehetőségen nehéz feladatnak látszik. Nem azért, mint ha eddig a társadalom bármely csoportja érdemleges erőtt lett volna képes felvonultatni ellene. A nehézséget részint az jelenti, hogy tagjai vagyunk az Európai Uniónak, amelyben egyelőre nincs olyan nagy- vagy középhatalom, amely hasonló államszervezési kísérletbe fogott volna, részint és még inkább pedig az, hogy a Fidesznek ambíciója szerint egyszerre kellene önmaga tartós teljhatalmát biztosítania és a gazdasági válság közvetlen társadalmi hatásait kivédenie. Ez utóbbi ugyanis elengedhetetlen ahhoz, hogy a kiépülő hatalom tömegtámogatást tudjon maga mögött. Nem állítom, hogy a számtalan ellentmondást rejtő kettős feladat megoldása finoman hangolt gazdaságpolitikával teljesen lehetetlen, de ilyen „intelligencia” eddig nem volt képes felvonulni a cél érdekében. A hálgyogkovácsokra jellemző ötletelés és hazardírozás biztosan bukáshoz vezet. Sajnos nemcsak a kormány, hanem az ország bukásához is. A fiatal elvándorlók növekvő száma és az elvándorlási kedv rohamos emelkedése azt bizonyítja, hogy egyre többen érzik úgy, az 1989-ben kapott esélyek végképp elenyésztek, és akár eléri célját a mai hatalom, akár nem, tizenöt-húsz évre újra le kell mondanunk arról, hogy

Magyarország élhető haza legyen. Ennek elkerülésére az eddig kiépült politikai rendszer nem tartalmaz reményeket.

(2011)

Hínárok, tóvirággyökerek

Budapest belvárosában élek, a Duna bal partján. A környék utcáinak és bérházainak helyén másfél évszázaddal ezelőtt érintetlen mocsár húzódott. A folyó itt rakta le a hordalékát, az északról magával hozott törmelékét, fatörzseket, elhullott állatok tetemét. A mocsár a halak és a madarak birtoka volt. A csalóka pázsit alatt rejtett víz és iszap lappangott, ki tudja, hány ölnyi mélyen. Aki arrafelé merészkedett, csak ingadozott, süppedezett eleinte, és ha egyszer azután beszakadt, a mocsár lassankint elnyelte. Mennél jobban evickélt, küszködött, annál lejjebb süppedt, hínárok, tóvirággyökerek fonták össze lábait, míg a fekete iszap, mely a zöld füvek, harangos virágok, széles lapulevelek alatt lakott, össze nem csapott a feje fölött.

A mocsár néma volt. A Duna viszont szívesen állt szóba azokkal a rác, tót, görög és zsidó tutajosokkal, akik borral és gabonával megrakott vízi alkalmatosságait a túloldalon kikötve, mindenféle vad történeteket hoztak magukkal a déli síkságról vagy északról, a hegyek közül. A Duna bal partját errefelé mégsem ezek a vad történetek tették lakhatóvá, hanem azok, amelyek a gazdagságról szóltak. A mocsarat az 1870-es években lecsapolták, és az újonnan nyert földterüle-

ten néhány év alatt gyárak sokasága épült, sörfőzde, gyapjúmosó üzem, parkettagyár, egy fegyvergyár és hat malom. Az égről sosem oszlott el a fojtó, nehéz füstgomoly. Szegény emberek éltek itt tíz-tizenöt négyzetméteres lakásokban. Az utcákra merőleges udvarokról mindkét oldalon sötét és fűtetlen lyukak nyíltak. A lakbért Suhajda úrnak kellett fizetni, az övé volt itt minden ház, miatta nevezték az egykori mocsarat Suhajda-telepnek. Idegennek nem volt ajánlatos ide belépnie. Járványok pusztítottak, és rengeteg gyilkosság történt. Aki meghalt, annak a tetemét a folyóba vetették, a régi temetőben, amelyet a mocsártól északra, az országútról lecsapva lehetett megközelíteni, több mint húsz éve ásták meg az utolsó sírt.

A Suhajda-telepnek az 1900-as évek elején nyoma veszett. Nemcsak a házak tűntek el, a telekredezés nyomán az akkori utcaszerkezet is kicserélődött. A későbbi, szélesebb és kellemesebb, kétoldalt fákkal beültetett utcákat járva egyszerűen elképzelhetetlen volt, hogy itt nemrég penészszagú, kusza nyomor tenyésztett. A város nem holmi kegyetlenséggel taszította semmibe azokat az életeket, amelyeknek közük volt az eltakarított falakhoz, hanem a pompás kezdetnek kijáró, elragadtató örömmel. A folyópartnak ezen a szakaszán 1911-ben emelkedett az első körülépített udvaros bérház. Az építetők többnyire zsidók voltak, a mérnöki munkát magyarok és osztrákok végezték, az állványokon szlovákok dolgoztak. A környékre fő-

ként iparos zsidók költöztek. Velük kezdődött itt a városi élet. A körutakon és a sugárutakon ekkor már valószínű építési láz tombolt. A telekárak a magasba szöktek, minden talpalatnyi helyet igyekeztek kihasználni. Háztulajdonosnak lenni a legjobb befektetésnek számított. Az első világháború azonban nem tett jót a telekspekulációnak. Az 1916 előtt épült házakban a tető szarufáit száz év alatt sem rágtta meg a szű, az ólomcsövek ma is csak évente kétszer-háromszor törnek el, míg a tíz évvel később, vagy éppen a nagy válság idején épül házakban havonta van ugyanannyi csőtörés.

Az első nagyvárosi polgárok emléke mára majdnem ugyanúgy elenyészett, mint a Suhajda-telepieké, hiszen ideköltözésük után bő három évtizeddel sokukat megölték, mások elmenekültek az országból, a lakásokat pedig 1948 után átszabták, leválasztották. A mai lakók emlékezete legfőképpen az 50-es évekig nyúlik vissza. Ki mikor született, mikor költözött ide, mikor vándorolt ki Magyarországról, mikor lett öngyilkos. Ha új ház épül, mélyre kell léátni az alapjait, mert a talaj ma is laza, az épületek könnyen megcsúsznak, a falakon repedések támadnak.

Ezek a repedések figyelmeztetnek, hogy ma is egy mocsár fölött élünk, és nekünk nem árt odafigyelnünk erre a figyelmeztetésre. A mocsár afféle senki földje volt, bizonytalan és veszélyes terület, amely élelmet adott az ingoványban jártas halászoknak, rejtkehelyet a törvény elől menekülőeknek, de otthont

senkinek sem. A mocsár errefelé ugyanazt jelentette, mint a tengerjáró népek számára a lakatlan sziget: egzotikus idegenséget, amely arra vár, hogy meghódítsák, birtokba vegyék, és lassan eltűnjék mindaz, ami idegenné teszi. A hódítás, az asszimiláció által meghatározott uralmi viszony egyszerre jelent kényszeres felejtést és a felejtés kényszerét, egyszerre jelenti a múlt visszhangjainak elnémítását, és az elnémíthatatlan hangok örökös visszatérését.

Az idő, amelyről beszélek, nem hosszú. Ahol e sorokat írom, száznegyven éve még egyetlen ház sem állt. De a falak e rövidke idő alatt is csordultig szívták magukat történetekkel és történelemmel. Nádas Péter *Párhuzamos történetek* című regényében, amelynek budapesti jelenetei többnyire itt, az egykori mocsár területén játszódnak, Gyöngyvér, ez az állami gondozásban felnőtt árva lány Leherék Pozsonyi úti házában kihallja a falakból az 1944-es zsidóüldözés szörnyű hangjait. És a falakba fűródva ott szunnyadnak 1956-os lövedékek is: „A többször égetett téglá elég jól állta a lövedékek ütéseit, bár követni lehetett a lövések ívét. Itt kiütött egy darabot, ott a téglá élet pattintotta le, amott meg belefűródott a puha vakolatba.” (Nádas Péter, *Párhuzamos történetek*, 2005. I. 69.)

A falak az emlékezés felületei, és az emlékezés ad nevet az utcáknak és a tereknek is. Az európai városok az emlékezet eleven szövegeiként olvashatók, a történeti tudatok nevekbe foglalt elbeszélései rétegződnek

bennük egymásra. A mindenkori jelen eseményei ezekre az elbeszélésekre vonatkoztatva nyerik el értelmüket. A történelmi emlékezet az európai városokban viszonylag tartós struktúrákat hoz létre, amelyekhez a lakók ragaszkodnak, ellenállással fogadva az utcák átnevezését. Budapesten ez ma nem így van. Az utcanevek évszázados fennmaradásának itt nincsenek hagyományai. A 20. században minden politikai változást utcanév-változtatások követtek. Az első világháború után a trianoni békeszerződés következtében elszenvedett területvesztések emlékét írták bele a város testébe úgy, hogy a lakók folyamatosan szembetalálják magukat az elszakított városok, tájak neveivel. A 30-as években teret kapott Mussolini és Hitler, utat Horthy Miklós, utcát Gömbös Gyula. A második világháború után nemcsak az ő nevük tűnt el a város térképéről, hanem minden, az új hatalomnak meg nem felelő fogalom vagy személy neve is, például a Habsburg családhoz vagy a klérushoz tartozóké. A város vörösbe öltözött, de a nevek között jól megkülönböztethetőek a kommunista eszme, a Szovjetunió iránti elkötelezettség, a munkásmozgalom és az antifasizmus reprezentánsai. 1989 után a harmadik magyar köztársaság erre a különbségtételre nem volt érzékeny. Ugyanúgy eltűnt a Marx és az Engels tér, az Élmunkás tér, a November 7. tér, a Lenin körút, a Néphadsereg út, a Landler Jenő és a Münnich Ferenc utca, mint a Felszabadulás tér, a Fürst Sándor és a Sallai Imre utca,

a Hámán Kató utca, a Kulich Gyula tér, valamint a Pesti Barnabás utca. A kommunista rendszer emlékeinek eltörlésével együtt kezdetét vette a háború előtti baloldali, antifasiszta hagyományok kiretusálása a város történetéből. Amíg a 90-es évek elején ez csupán járulékos célja volt az átnevezéseknek, és következménye annak, hogy a magyar értelmiség ekkoriban rohamos gyorsasággal feledett el mindent, amit a kommunizmus történetéről tudott – és az bizony nem volt sok –, addig az elmúlt két év átnevezéseinek már ez volt a fő célja. 2011 és 2012 folyamán további 26 utcát és egy hidat neveztek át, emellett 13 eddig névtelen közterület kapott nevet. A budapestiek ekkor búcsúzhattak el a Parlament előtti szobráról is megfosztott Károlyi Mihálytól, Ságvári Endrétől, a szociáldemokrata nőmozgalom vezetőjétől, Koltói Annától, a szintén szociáldemokrata Szócs Árontól és Mónus Illéstől, hogy az emlékezet terének átalakítása ezután kiterjedjen a kisegzisztenciák két olyan nagyszerű, jellemzően apolitikus íróira is, mint Gelléri Andor Endre és Tersánszky Józsi Jenő. A helyüket kiváló színészek, az Aranycsapat futballistái és érdemdús egyházi személyek vették át. Mintegy bevallva, hogy miről is van szó, a város vezetése letörölte a térképről a vigasztalanul elhanyagolt Köztársaság teret, és odaajándékozta II. János Pál pápának.

Talán ez az utóbbi névadás a legjellemzőbb. A köztársaság cinikusan megtagadja önmagát, és Budapest

legszegényebb környékeinek egyike fölé, ahonnan a regnáló polgármester rendőri erővel vitette el a hajléktalanokat, pápai tiarát borít. A főváros lakói körül rövid idő alatt megszerveződött a keresztény-nemzeti ideológia fiktív emlékezeti tere, amelynek modernitás iránti érzékenysége kimerül abban, hogy a 6:3 örökké tartó sikerébe és a harangzúgásba belezsibbadó város egy kicsiny szögletét átadja Elvis Presley-nek, aki ott ettől kezdve örök időkre búghatja a „Love me tender”-t. A budapestiek mindezt engedelmesen tudomásul vették, egyetlen zokszavuk sem volt:

Mi hajlítja itt az életeket a közös felejtésbe, a felejtés közösségébe? Mi vezet újra és újra a 20. század folyamán az állam széteséséhez, mitől válhatott ismét érvénytelenné az adott szó és a törvény, miért lehet megint megbélyegezni a tisztességeseket, felmagasztalni alávaló gazembereket, miért pattant el az a csekély gátlás is, amely valamicske fegyelmet kényszerített a közéletre?

Igen, tudjuk, a traumák feldolgozatlansága. Igen, tudjuk, a bűnök beismerésének képtelensége. Igen, tudjuk, a szolidaritás és a felelősségvállalás hiánya, a kijátszhatóság. Igen, tudjuk, a lelki és fizikai nyomor, a rosszul kompenzált nemzeti kisebbségi komplexus, a félelem a teljesítmény kultúrájától. De mi ennek az alapja? Álljunk meg valamelyik Duna-hídon, és merüljünk el a tovaszörföző szürke víz látványában.

Márai Sándor 1945-ös naplójában följegyez egy

akkoriban hétköznapiak számító esetet. Egy falusi sintér, akinek ezekben az időkben az a dolga, hogy kifogdossa a hullákat a folyóból, „hajnalban egy meztelen női hullát fogott, kinek két kezét nyakához kötötték. A hullákat nem temetik el, visszadobják a Dunába, és hagyják úszni Pest felé, mert a község nem bírná el a temetési költségeket. A Duna szürke, nyugodt. A hullákkal senki nem törődik. Előző nap a pesti Duna-parton vártam egy csónakra, mikor elúszott előttünk egy hasas, dagadt vízi hulla. Az emberek közömbösen nézték. Fiatal nő állott mellettem, orrát púderezte, pillantása sem volt a tetem számára.” (Márai Sándor, Napló 1945-1957, 1990. 15.) Mondhatnánk, 1945-ben, amikor az emberek már nagyon sok hullát láttak, és élni szeretnének mindenáron, ez az érzéketlenség érthető. Érzéketlenné kellett válniuk ahhoz, hogy tovább tudjanak élni, el kellett tompulniuk, hogy ne érezzék a fájdalmat. A psziché erről gondoskodik. A megkötött kezek persze árulkodóak: bestiális kivégzésről volt szó. Az túlélés természetes vágyából származó érzéketlenség e pillanatban a bestialitás domesztikálását, a botrány elfogadását és végső soron helyeslését jelenti ebben a fiatal nőben is, aki nem gyilkol, nem tesz egyetlen szegyenletes megjegyzést sem, nem tesz mást, csupán zavartalanul púderezi az orrát a Duna-parton.

Ugyanazokban a napokban, amikor Márai a fenti sorokat írta, *Három felebarát* című tárcájában Szép

Ernő is elmesélt olvasóinak egy humoros-vérfagyasztó esetet. Ugyanarról a részvétlenségről beszélt, amellyel ma hajléktalan embertársaink vagy az utcán éhező gyerekek felé fordulunk. Egy jámbor parasztember, szájában pipával, a háza előtt áll, mellette a felesége. Nézik „azt a bánatos zsidó csapatot, amelyik ott vonult el 44 őszén a falun keresztül, a nehéz batyu alatt, lehajtott fővel igyekeztél előre a Szálasi vitézeinek a biztató rikkantásai közben. Megmozdult az öreg gazda szíve, amint nézte ezt a keserves zárándoklatot. Balról jobbra taszítja a szájában a pipaszárat és azt mondja csendesen: – Szegény bűdös zsidók.” (Szép Ernő, *Kis panasz*, 1992. 324.)

Szép Ernő, aki egyike volt a lehorgasztott fejű zárándokoknak, pontosan érzékeli, hogy a háza előtt pipázgató gazdából nem hiányzott az együttérzés képessége. Valami tényleg megmozdult a szívében. Frusztrációt élt át, kényelmetlenül érezte magát. Látta, hogy ami a szeme előtt történik, annak nem lenne szabad megtörténnie. Ez már neki is sok volt. Neki, aki nem szerette a zsidókat, és bizonyára úgy vélte, erre számos oka van. A félreértések elkerülése végett hangsúlyozom, hogy itt nem a zsidókról, nem az antiszemitizmusról van szó, és már nem is a tompaságról, a lélek fájdalomcsillapító mechanizmusairól, hanem a fanatikus közönytől. Miért nem válhatott az együttérzésből, a frusztrációból aktív részvét, miért nem jutott eszébe a gazdának, hogy beszéladjon a konyhá-

ba, és az egyik szerencsétlen kezébe nyomjon legalább egy szem krumplit, vagy amije volt, enyhítve ezzel a kényelmetlenséget, és visszaadva némiképp egy elhurcolt ember méltóságát?

Azt hiszem, azért, mert ugyanabban a pillanatban, amikor feltámadt benne az együttérzés, határt vont maga és a szerencsétlenek közé. Ők nem olyanok, mint ő. Ő nem olyan, mint azok, akik a szeme előtt vonulnak. Mások. Idegenek. Ez az első lépés. A közöny nem belső passzivitás, hiszen a gazdaember féltelmetes mondata mögött, „szegény bűdös zsidók”, őszinte szájalom, féltelmek, aktív előítéletek bonyolult feszültsége munkált, mindennek az eredménye mégis a passzivitás lett, sőt valami más is, ami feltétőleg nem állt a gazda szándékában: a határ megvonásával még mélyebbre taszította a méltóságuktól megfosztottakat.

A határ megvonása a hidak, az átjárók lerombolását jelenti. Az *idegen topográfia* című könyvében Bernhard Waldenfels arról beszél, hogy amikor az idegenség a kölcsönösségen alapuló emberi kapcsolatok terébe ágyazódik, „minden kulturális és társadalmi szerződés magában foglalja az ígért mozzanatot, egyfajta hitelt, amit a szerződés szabályozása nem fed le teljesen, és nem merít ki”. Waldenfels azonban rögtön egy figyelmeztetést is hozzáfűz e mondathoz: „A saját és az idegen között ezáltal átjárók nyílnak, de ezek nem teherbíró hidak, amelyeken

kedvünk szerint járhatunk oda-vissza.” (Bernhard Waldenfels, *Topographie des Fremden*, 1997. 141.)

A másik méltósághoz való jogának elismerése, a határok felszámolása valójában csak a kezdet, még ha jó kezdet is, mert a másik létének transzcendenciájából indul ki, és nem akarja eltüntetni idegenségét. De aki egy átjárón elindul a másik felé, azt csalódások és frusztrációk sora fogja érni, mert értő párbeszédbe lépni az idegennel, és általa a saját idegenségünkkel, egyáltalán nem könnyű. A csalódások és a frusztrációk eredménye a sikertelenség kimondása, és ez újabb határkijelölés lehet, ha nem fontoljuk meg újra és újra Waldenfels figyelmeztetését, hogy a teherbíró hidak kiépítése csak hatalmas munkával, nagyon sok figyelem, önreflexió, türelem és szeretet árán sikerülhet. Márpedig enélkül a részvét is olyan vastag és ragacsos fallá változhat, amelyet azért vonunk önmagunk és a hajléktalanok, az éhezők közé, hogy úgynevezett szociális érzékenységünket következmények nélkül fitogtassuk.

Térjünk itt vissza még egy pillanatra a Szép Ernő történetében szereplő gazdához. Mit veszíthetett volna azon, ha valamelyik fogolynak ad egy szem krumpelit? Legrosszabb esetben kapott volna egy pofont az egyik keretlegénytől, esetleg egy ütést a puskatussal. Ennek következtében akár az orra vagy a bordája is eltörhetett volna. Ez – mindegyik ironia nélkül – igen komoly ár, a fájdalom egyáltalán nem lebecsülendő. Ön-

magában is elég ahhoz, hogy eldöntse a gazdában dülő küzdelmet, és közömbösségre kényszerítse. De milyen árat kell fizetni a közömbösségért? Nem vezet-e a másik iránti közömbösség önmagunk iránti közömbösséghez és végső soron identitásvesztéshez?

Kertész Imre *Felszámolás* című regényében Keserű a regény első és utolsó jelenetében a hajléktalanokat figyeli az ablakból. Eszébe sem jut, hogy odamenjen hozzájuk, hogy megszólítsa őket, fenntartja és megerősíti a láthatatlan határt. A regény végére mégis úgy véli, megértette őket. Ezzel együtt az érdeklődését is elveszíti irántuk, de a látvány által kiváltott vonzalom ettől talán még ellenállhatatlanabb. Hogy lehet ez? Keserű számára a hajléktalanok látványa tükör, őket nézi az ablakból, és önmagát látja viszont bennük. „Keserűt olykor elgondolkodtatta, hogy ezeken a zord arcokon ugyan gyakran megjelenik a méreg, a düh is, de bánatosat, melankolikust szinte sosem lát közöttük. Lassan felismerte, hogy ezeknek az embereknek nincs miért melankolikusnak lenniük, hiszen nincsenek emlékeik – elveszítették őket vagy leszámoltak velük –, így tulajdonképpen nincsen múltjuk; igaz, jövőjük sincs. A folyamatos jelennek abban az állapotában élnek, amelyben a pusztaság létezése közvetlen, egyszerűen kizárólagos valóságként érzékelhető.” (Kertész Imre, *Felszámolás*, 2003. 157.)

Keserű maga is ilyen ember, történet nélküli. A folyamatos jelennek ezt az állapotát prototipikusan a

koncentrációs táborok foglyai élték át, mintegy előélve ezt az állapotot a ma embere számára, aki lelki értelemben az ő leszármazottjuk. A múlt és a jövő elvesztése azonban az identitás felszámolódását is jelenti. Itt kell visszatérnem Budapest utcáinak átnevezéséhez. Se a közös emlékezeti térből kizárt baloldali politizálás örökösei, se a szakszervezetek, se a történeti emlékezet hitelessége iránt elkötelezett polgárok nem tiltakoztak, nem fejtettek ki ellenállást, amikor letörölték a város térképéről a Horthy-rendszer ellenzékéhez tartozó szakszervezeti aktivisták és antifasiszta ellenállók nevét, akiket, mint Koltói Annát és Mónus Illést, meghurcoltak, letartóztattak, megkínóztak és megölték. A József Attila Körön kívül ugyanígy némák maradtak az írószervezetek, amikor közvetlenül Tersánszky Józsi Jenőért és Gelléri Andor Endréért, közvetve saját becsületükért, a magyar irodalom történetéért kellett volna szót emelniük. Az érzéketlenség és a közöny mára felzabálta a múltat és a jövőt. A magyar társadalom a folyamatos jelenben él, és politikai mítoszokba burkolózik. Élünk, de lábunk alatt az ország már seholy. A csalóka pázsit alatt rejtett víz és iszap lapfang, ki tudja, hány ölnyi mélyen. Aki itt él, ingadozik, süppedezik eleinte, és ha egyszer azután beszakad, a mocsár lassankint elnyeli. Mennél jobban evickél, küszködik, annál lejjebb süpped. Hínárok, tóvirággyökerek fonják össze lábait.

(2013)

A hiányzó baloldal

Megjegyzések egy lehetséges baloldali politikához

1. Analízis

1.1. A nyugati jóléti modell és a szociáldemokrata gondolat válsága

1989-ben, amikor a kelet-európai szocialista modell végképp megbukott, még kevesen sejtették, hogy a nyugat-európai jóléti állam is mély válságba kerül. Ennek a jelei azonban néhány éven belül megmutakoztak. Felborult a korábbi társadalmi megegyezés biztosította egyensúly a tőke, az állam és a munkavállalók között. A korábbi viszonylagos stabilitást és jólétet olyan kompromisszumos alkufolyamatokkal sikerült elérni, amelyek a jogállami gyakorlatokban öltöttek formát, és ezeknek köszönhetően a nagy többség számára elfogadhatónak és támogathatónak bizonyultak. A status quót először a szolgáltatók és a könnyűipari termelők borították fel, majd követték őket egyes tőkeintenzívebb vállalkozások is. Felmondták az addigi társadalmi szerződést, a termelést

hatalmas volumenben telepítették át Kelet-Európába, Távol-Keletre és Közép-Amerikába, ahol jóval kedvezőbb volt számukra a bér és a termelékenység aránya, állami kedvezményekben részesültek, és nem nehezítették a dolgukat erős szakszervezetek. A tőkés társaságok nemcsak a munkavállalókkal szemben erősödtek meg a kelet-európai termelés alacsony költségei miatt, hanem az állammal szemben is. Jövedelmezőségük további növelése érdekében igyekeztek kivonni magukat a társadalmi rendszerek finanszírozásából, és erre immár meg is volt a lehetőségük. Adózási pozícióik két ok miatt is sokkal kedvezőbbé váltak, mint amiről korábban bárki álmodhatott. Tömegessé vált a vállalkozások áttelepítése különféle adóparadicsomokba. Eközben az ázsiai és az európai fejlődő piacokon, így Közép- és Kelet-Európa tökehiányos országaiban is egyfajta adóztatási verseny alakult ki. Az államok és az egyes régiók kisebb adókkal, kedvezőbb hitelekkel és nagyobb támogatásokkal igyekeztek megszerezni a befektetéseket egymás elől. Ennek következtében az addigi jólét Nyugat-Európában biztosíthatatlanná vált, és csak jóval kevesebben részesülhettek áldásaiból. Az innen kivont adó azonban nem jelent meg a kelet-európai és más fejlődő országok államháztartásában sem. A tőkések kezében maradt, és főként a részvény-, valamint az ingatlanpiacok pörgetéséhez járult hozzá, buborékok képződését idézve elő ezeken a területeken. A bér- és az adószínvonal egyen-

súlytalansága a kontinens nyugati és keleti fele között nem csökkent, inkább növekedett, és az imént vázolt folyamat máig nem állt le.

Politikai értelemben ennek a folyamatnak a vesztesei leginkább a szociáldemokrata pártok lettek, amelyek a kontinensen a legtöbb szellemi tőkét investálták a szociális piacgazdaság fenntartásába. A keresztényszocializmus eszméje, amely bizonyos régiókban, elsősorban Dél-Németországban még a második világháború után is erős volt, sokkal hamarabb kimerült. A kimerülésének okai tanulságosak. Az egyik az volt, hogy csak alárendelt szerepet tudott betölteni a klasszikus keresztény konzervativizmussal szemben, mert elveszítette korábbi szakszervezeti bázisát. A másik az, hogy a XIII. Leó *Rerum novarum*ának hatására 1894-ben megjelent gondolatok, és nyomában a hasonló tartalmú enciklikák sora egészen II. János Pál három iratáig (1981: *Laborem exercens*, 1987: *Sollicitudo rei socialis*, 1991: *Centesimus annus*) – nem volt képes alapvetően befolyásolni a katolikus egyház viszonyát a tőkéhez és a munkához. Úgy vélem, ha a pápaság nem fonódott volna össze sok szálon a maffia által megfertőzött olasz politikai és gazdasági rendszerrel, sokrétű és nagyon mély válságának következtében akkor sem lettek volna sokkal tágabbak politizálásának keretei. A 20. század második felében még az erős katolikus hagyományokkal rendelkező európai országokban is rohamosan csökkent a vallásukat gyakorlók

száma, amin a második Vatikáni Zsinat sem tudott hatatosan segíteni. Az egyház elveszítette a kapcsolatát a néppel, miközben hagyományain nehezen változtatott. Hatalmának és befolyásának maradványait viszont meg akarta őrizni, és fenn kellett tartania kiterjedt és költséges infrastruktúráját. Ezt csak a gazdasági-politikai elitekkel kötött szövetség biztosíthatta, amihez a hidegháború korában lelkiismereti és politikai támaszt nyújthatott a félelem a Szovjetuniótól és általában a kommunista eszméktől. Amíg Kelet-Európa helyi egyházai a diktatúrák és saját megalkuvásuk foglyává váltak, és itt is szembe kellett nézniük a kiüresedés és az elöregedés tapasztalatával, addig Nyugat-Európában a tőke pártjára álltak, elfojtódott bennük a munkával, az igazságos társadalommal foglalkozó enciklikák felismeréseinek szubverzív, alkotó ereje. Az egyház így egyre kevesebb érvényes mondanivalóval szolgálhatott a modern európai társadalmaknak. Ebben a vonatkozásban éppen napjainkban, a felszabadítás teológiájának köszönhetően egészen más társadalomszemlélettel rendelkező katolicizmust kialakító Dél-Amerikából érkező Ferenc pápa megválasztása nyomán élhetünk meg frissítő fordulatot, de legalábbis a fordulat reményét.

Amíg a keresztényszocializmus eszméi háttérbe szorultak, a második világháború utáni Nyugat-Európa arculatának kialakításában főszerepet játszottak a szociáldemokrata pártok. A kapitalizmust a termelési viszonyok megváltoztathatatlan feltételének tekintő

szociáldemokrácia egyszerre korrigálta és stabilizálta a tőkekoncentráció és az államgépezetek összefonódására épülő kapitalista rendszereket. A fenyegető biztonságpolitikai kihívás árnyékában ez hatalmas eredmény volt. Mindez az 50-es évektől a 80-as évek végéig három hosszú évtizedre hozzájárult a középosztály és a középosztály életszínvonal alá élők lét-körülményeinek lényeges javulásához, és ezzel együtt a kapitalizmus termelési rendjét a jóléti állam értékutáival összekapcsoló rendszer legitimitásához. Sikeres volt ez az alkufolyamat a tőkésosztály és a munkavállalók között, alapelveit a kontinens konzervatív pártjai is elfogadták, éppen úgy, mint a társadalmi alkufolyamat egyéb résztvevői. Igaz ugyan, hogy éppen a kereslet ugrásszerű növekedése miatt a szolgáltatások szerepe vált meghatározóvá, míg a hagyományos termelés, a mezőgazdaság, a bányászat, a gyáripár gazdasági szerepe visszaszorult, ami nagyon sok társadalmi konfliktus oka lett, de miközben összességében a jóléti juttatások és jogok köre folyamatosan bővült, a tőkésosztály költségei eltörpültek az eredmények mellett, amelyek a viszonylagos társadalmi békében, valamint a vásárlóképes kereslet, a fogyasztási kedv folyamatos növekedésében voltak érzékelhetők.

A kelet-európai országok tulajdonképpen ugyan- ezt az utat járták volna, ha gazdasági és politikai irányításuk szerkezete nem hordozott volna magában egy rendszerszerű ellentmondást. Ennek legalaposabb

leírása Kornai János munkája (*A hiány*, 1980). A piac elveit kizáró szocializmusban nem működnek érvényes belső szabályozók. Ha a viszonylagos jólétet nem a piaci szabályok közvetítésével próbáljuk elérni, hanem hatósági árszabályozással – ami felé a Fidesz-kormány ma újra tájékozódik –, akkor az bizonyos területeken túlfogyasztáshoz, máshol hiányhoz vezet, összességében pedig lerontja a szolgáltatások színvonalát. A 70-es évek elejéig például a magyar és az osztrák átlagos életszínvonal között nem volt drámai a különbség, de az 1973-as olajválság után, amely átszabta a világ gazdasági szerkezetét, a különbség folyamatosan nőtt. A termelési kultúra alacsonyabb fokán álló Kelet-Európa elveszítette a versenyt. A frusztrációt a magyar pártvezetés kölcsönök nyakló nélküli felvételével próbálta „orvosolni”, ami hosszú távon nagyon drága megoldásnak bizonyult.

Ma, a jóléti államok válságának közepette, a politikai váltógazdaságnak köszönhetően jelenleg is számos országban vannak kormányon szociáldemokrata pártok. De Tony Blair fellépése és modernizációs programjának megfogalmazása óta egyelőre nem telik tőlük szemléleti-gondolati megújulásra. Ez nem is csoda, hiszen ehhez egyfelől a mai társadalom állapotának pontos felmérésére, másfelől saját történetük kritikus újraértékelésére lenne szükségük. A nyugati jóléti modell válságának elmélyülése és a szociáldemokrata gondolat időleges válaszképtelensége egyszerre

következett be, és egyelőre ez a tény határozza meg Európa politikai-társadalmi átalakulásának irányait, reakcióinak természetét.

1.2. A szegénység és a demokratikus alapok viszonya

A kelet-európai és a nyugat-európai társadalmak sok mindenben különböznek egymástól, de az korántsem biztos, hogy ezek a különbségek minden esetben más típusú problémákhoz vezetnek. A jóléti állam válságának idején itt is, ott is egyre nagyobb méreteket ölt az elszegényedés. Ezt a folyamatot az európai társadalmak sehol sem képesek feltartóztatni. Tudjuk azonban, hogy Kelet-Európában, elsősorban a Balkánon és Magyarországon, a szegénység tömegessége és társadalmi aránya sokkal nagyobb, mint Nyugaton, vagy akár Közép-Kelet-Európa olyan sikeresebb országaiban, mint Lengyelország és Csehország, és a reintegráció kultúrája is teljesen kialakulatlan. Ez a két tény alighanem elég ahhoz, hogy ebben a tekintetben egyre inkább elkülönülő társadalm szerkezetekről beszéljünk, és a problémákra adható válaszok is eltérjenek egymástól. Amíg a nyugat-európai és az európai minőséghez többé-kevésbé sikeresen felzárkózó társadalmak szerkezetében és kompromisszumkeresésének kultúrájában még bőségesen van annyi tartalék, hogy a válságon úrrá legye-

nek, és egy új társadalmi megegyezés feltételeit megalkossák, habár a bevándorlás okozta problémák rövid távon ezt megnehezítik, ugyanez a balkáni térségről és Magyarországról nem mondható el.

Aki tartósan szegény, munkanélküli, nemcsak a szociális ellátórendszerből hullik ki, hanem a társadalmi-politikai közösségből is. Közvetve sem vesz többé részt a sorsáról szóló döntések meghozatalában. Vanak jogai, de azokkal nem tud és többnyire nem is akar élni. Ennek részint az az oka, hogy nem ismeri a jogait, részint és még inkább az, hogy ha mégis ismeri őket, a tapasztalatai azt tanították meg neki, hogy ahol jogának érvényesülését remélhetné, ott szinte mindig kioktatásban, megalázásban, közönyben és büntetésben részesül. Emellett a társadalmi-politikai közösségből való kihullás legkézenfekvőbb jellemzője az, hogy a jövedelem szintje tartósan olyan alacsony, hogy ezen a szinten az élet hétköznapi működtetése is képtelenséggé válik az adott társadalom minimális igényeihez képest, ami folyamatos kiszolgáltatottságra és a hátrányok szüntelen növekedésére kárhozzát. A hátrányok között nem elhanyagolhatóak azok, amelyek a hétköznapi élet és a munka kultúrájának gyors elcsökevényesedésével függenek össze. Ebből az állapotból, amelyet többnyire az eszköztelenség és a kiszolgáltatottságba való beletörődés jellemez, a szubjektív érzékelés és az objektív tapasztalatok szerint sincs lehetőség a kiemelkedésre.

A tartós szegénység kelet-európai tapasztalatainak perspektívájából nézve a demokratikusnak mondott közösség képmutató és cinikus, intézményrendszere folyamatosan sodródik az apartheid viszonyainak előállítására felé. Tekintve, hogy ez a fajta szegénység a mai Magyarországon szerény becslések szerint is több mint három millió ember sorsát jelenti, a szociális és kulturális kilátástalanság tömegessége a politikai közösség demokratikus alapjait is veszélyezteti. A szegények lakta zónákban az állam gyakorlatilag csak a rendőrség által van jelen. Az iskolák fokozatosan képtelenné válnak integrációs feladataik ellátására, beindul a gettósodás. Magyarországon ilyen zónák sokaságát találjuk Borsodban, a Nyírségben, Békésben, Baranyában és ma már a Dunántúl más részein is.

Mivel az elszegényedéstől veszélyeztetett társadalmi periférián folyamatos és egyre tömegesebb a lemorzsolódás, a társadalom jelentős részében semiféle szolidaritás nincs a szegények iránt. Az uralkodó értelmezés szerint elsősorban maguk a szegények felelősek helyzetükért. Érzékelhetően erősödik velük szemben a félelemből fakadó düh. Ezért a politikai közösség jelentős része nem is támogatna olyan politikát, amely érzékelhetően segíteni próbálna rajtuk. Komoly, hosszú távra tervezett és biztosított programok megvalósításába éppen ezért egyetlen kormány sem fogott bele, ilyen programokkal nem is rendelkeznek, megelégszenek a látszatintézkedések-

kel, a helyi spontán kezdeményezéseket pedig magukra hagyták. A központból vezérelt látszatintézkedések pedig nemcsak eredménytelenek voltak, hanem nyitva hagyták a korrupció kapuit is, mintegy bizonyágképpen arra, hogy a politikai közösségből kiszorultak nem érdemlik meg a támogatást.

Nyugat-Európában főként az Afrikából, Ázsiából és Kelet-Európából érkező bevándorlók érintettek, Kelet-Európában kezdetben az elmaradottabb régiók lakói, a cigányság, és az idősök képezték a leginkább körülhatárolható csoportokat, de mára Nyugaton és Keleten egyaránt a munkakezdő fiatalok is közéjük tartoznak. Velük kapcsolatban Nyugat- és Kelet-Európában egyaránt létrejött egy újfajta egyetértés az alkalmazottak, a szociális ellátórendszerekben és általában véve a társadalmi közösségben még benne lévő rétegek, a tőkésosztály, a szakszervezetek és a társadalom politikai képviselőit ellátó pártok között: azoknak a reintegrációjával, akik kihullottak a sűrűbb vagy ritkább szövésű szociális hálón, hathatósan senki nem kíván foglalkozni, és egyre inkább csak kriminológiai problémaként tekintenek rájuk. Az csupán árnyalatnyi, de persze nem elhanyagolható különbséget jelent, hogy ezt az egyes pártok hallgatólagosan teszik-e, miközben ezzel ellentétes szövegeket hangoztatnak, vagy gyakorlatilag ki is nyilvánítják, miként Sárközy és Orbán tette. Nem csoda, hogy szerte Európában egyre nagyobb befolyásra

tesznek szert a szélsőjobboldali pártok, amelyek, szakítva a polgári humanizmus egyenjogúsító politikájával, rasszista érveket találnak a kizárás gyakorlatának alátámasztására. Ma már ezek az érvek a polgári pártok és számos szociáldemokrata párt szótárába is átszivárogtak, vagy tudatosan átvették őket, ami nem csupán azt jelzi, hogy a társadalmak mind nagyobb része akceptálja őket, hanem azt is, hogy mind több, magát egyébként mérsékeltnek tartó szavazó általános vélekedésének felelnek meg.

A társadalmi-politikai közösségen kívül élők száma, az éhezés súlyossága, a visszailleszkedés több nemzedék sorsát előre meghatározó lehetetlensége Kelet-Európában összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint Európa középső és északi régióiban, és az ebből következő társadalmi összeomlás veszélye is sokkal nyilvánvalóbb. Európa keleti felében az összeomlás elkerülése és egy új integratív politika kialakítása, ha tetszik, egyfajta új polgárosítás a politikai közösség előtt álló legnagyobb kihívás, amin a régió egész jövője múlik.

1.3. Mi lenne ma egy baloldali párt küldetése és érdeke?

Kelet-Európában a jobboldali pártok aktív hagyománytudatából, amely a két háború közötti időszakra tekint vissza, szinte teljesen hiányzik a politikai esz-

mevilág egészével harmonizáló keresztényszociális gondolat. A keresztényszocializmus pártszerű képződményei a magyar politikai életben is megjelennek 1894-től kezdve. Első formációi, az Országos Keresztényszocialista Párt és a Keresztényszociális Néppárt, rövid életűek voltak. Már ekkor nyilvánvalóvá vált, hogy a keresztényszocializmus nálunk nehezen jut összhangba a konzervatív társadalomkép egészével, miként az is, hogy modernségkritikájában programszerűen, mondhatni fatálisan fonódik össze a társadalmi lelkiismeretesség és az antiszemitizmus. Az irányzat legnagyobb hatású képviselője Teleki Pál és Bethlen István volt. Az ő miniszterelnökségük időszakát egyszerre jellemzi például a munkások kötelező beteg- és balesetbiztosításának elrendelése, az öregségi és a rokkantsági biztosítás bevezetése és más fontos szociális intézkedések, miközben Teleki befolyásos terjesztője volt a zsidóellenes retorikának, és előterjesztője, támogatója a társadalom erkölcsi értéktudatát felborító, gátlásait feloldó zsidótörvényeknek, illetve a zsidóságot sújtó kormányrendeleteknek. Nyomasztó örökség ez. Ha ma demokratikus, nem kompromittált keresztényszociális törekvésre akarunk hivatkozni, akkor az 1945 és 1949 között működött Demokrata Néppárt (Barankovics-párt) lehet a hivatkozási alap, amely nevében nem volt az, ám szellemében igen. Nagy ká, hogy a KDNP erről a hagyományról akkor is csak nevében és egy-egy hi-

vatkozásában vett tudomást, amikor a rendszerváltást követő években még pártszerűen működő képződmény volt. Olyan kiváló emberekről, a Barankovics-párt országgyűlési képviselőiről, mint a nagyszerű néprajzkutató Bálint Sándor vagy a kiváló író és kritikus Rónay György, még hivatkozásokban sem emlékezett meg. Manapság inkább olyan kompromittált, a szélsőjobboldalnak is tetsző történelmi szereplők emlékével kereskedik, mint Prohászka Ottokár. Ha tudnák, ki az a Bálint Sándor és Rónay György, nem kellene a lakáj szerepét játszaniuk Orbán Viktor mellett, és nem járulnának hozzá maguk is a magyar katolikus egyház politikai lejáratásához.

Ma a politikai arénában szereplő minden párt a politikai közösségen belül élők szavazataiért versenyez, akik összességében legföljebb csak kevéssel többet, mint a felnőtt társadalom felét teszik ki. A politikai közösség bővítésére egyik sem tesz komolyabb kísérleteket, jóllehet főként a versenyben alulmaradók áhítoznak a kirekesztettek szavazataira. Az egyetlen dolog, ami velük kapcsolatban eszükbe jut, a szavazataik megvásárlása, az átlátszó korrupció, mert pusztá ígéretekkel már nem megvesztegethetők.

Ez egyfelől a pártokhoz kötődő politika általános erkölcsi állapotairól állít ki igen szomorú bizonyítványt, másrészt azt jelenti, hogy Kelet-Európában ma nincsenek klasszikus értelemben vett baloldali pártok. Természetesen nem olyan pártokat hiányolok,

amelyek az osztálytársadalom megszüntetésének és meghaladásának illuzórikus reményét tűzik a zászlajukra, hanem olyanokat, amelyek a társadalmi osztályok igazságos, szolidaritáson alapuló kiegyezésére és az integráció hathatós módjaira tennének javaslatot. A magyar úgynevezett baloldalnak esze ágában sincs szorgalmazni a tőkésosztály és a munkavállalók új kiegyezését, és végképp nem állnak oda a társadalmi közösségből kiszorultak mellé (ha a budapesti 13. kerületben a hajléktalan emberek kriminalizálásáról vagy Ózdon a romák lakta utcák vízcsapjainak elzárásáról kell szavazni, képviselőik nem haboznak az apartheid politikára voksolni). Igaz, hogy mai lehetőségeik igen csekélyek, de amikor kormányon voltak, akkor sem tettek kísérletet a tőkésosztály és az állam korrupt összefonódásának felszámolására, amelynek méreteiről csak annak nyomán szerezhettünk valódi képet, hogy a NAV egyik bámulatosan bátor munkatársa megszegte a hallgatás fogadalmát. Sőt a baloldali pártok azt is tétlenül nézték végig, hogy azt, amit tenniük kellene, egy új társadalmi kiegyezés szorgalmazását, a Fidesz „nemzeti egyeztetést” emlegetve szemfényvesztő módon, silány ámitás gyanánt kiüressítse. Amit azonban a Fidesz „igazságosabb” közteherviselésnek nevez, az részint hazugság, részint a korrupt állam útonállása, a jövő kifosztása. Ennek esztek áldozatul az öngondoskodás eszméjén alapuló nyugdíjpénztárak, és ugyanez az alapja a büntető-

adók rendszerének, amely – ellentételezésképpen, a hatalomba beépült tőkés érdekkörök szerepe miatt – a korrupciót növeli. Ebben a rendszerben a jobboldali és a baloldalinak mondott pártok társadalomképe nem sokban különbözik egymástól. Ugyanazon az egyre szűkülő választói tömegen osztoznak, és úgy viselkednek, mint a nagymama ruhájába bújt farkas, amint arról próbálja meggyőzni Piroskát, hogy hiába olyan nagyok a fülei, és hiába olyan nagy a szája, egész biztos lehet benne, hogy vegetáriánus, és már csak ezért sem fogja bekapni. Az MSZP szétforgácslódásából keletkezett pártok minden ereje belső hatalmi küzdelmeik megvívására fecseklődik el, és ha nagy ritkán mégis megpróbálnak mondani valamit a társadalomnak, váltig azt bizonygatják, hogy ha a farkasnak végül mégis meg kell ennie Piroskát, ami sajnos elég valószínű, sőt elkerülhetetlen, nem telik majd benne kedve, ezért a felzabáltatás, ha ő végzi, sokkal kellemesebb, barátságosabb lesz, mintha a jobboldali ordas tenné ugyanezt.

A társadalom jelentős hányadának elszegényedése miatt a vállaltan konzervatív, a szélsőjobboldal irányában nyitott pártok kevesebb politikai hátrányt kénytelenek elszenvedni, sőt relatív előnyük származik belőle. Ennek részben az is az oka, hogy ezek a pártok rendelkeznek olyan szimbólumkészlettel (ez pedig az antikommunizmus és a nacionalizmus nyelvi és tárgyi szimbolikája, amihez esetenként – abszurd módon

– az antikapitalizmus jelszavai járulnak), amellyel könnyedén elérnek viszonylag nagyobb tömegeket. Ez a nyelv garantálja a politikai közösségen belül élőknek, hogy a szűkös erőforrásokból ezek a pártok nem fognak juttatni a nyomorgóknak.

Itt érdemes megjegyezni, hogy az antikapitalizmusnak két változata él Kelet-Európában. Az egyik, a befolyásosabb változat képzeletvilága a két háború közötti korporativizmushoz és antiszemita tökeellenességhez nyúlik vissza. Ilyen hangsúlyokkal találkozunk a Fidesz politikájában, összefüggő rendszerre pedig a Jobbiknál áll össze. A másik változat a modern antiglobalizmus tendenciáit mutatja, amihez Magyarországon egyedül az LMP-nek van köze. A Fidesz esetében azt is látjuk, hogy ha szüksége van rá, a hosszabb távú hatásokat figyelmen kívül hagyva, gond nélkül merít a hatósági árszabályozás eszköztárából is (lásd rezsicsökkentés), ami látszólag szintén garanciákat jelent az elszegényedés szélén állóknak, ám amint a hatósági árszabályozás eszközével rendszerszerűen élők, egyebekben jelentős olajbevételekkel kalkuláló Venezuela példája mutatja, hosszabb távon még kilátástalabb helyzetbe sodorja az egész társadalmat.

Egy baloldali párt érdeke és küldetése ma egybeesne: szélesítenie kellene a politikai közösség terét, ami nem történhet meg másként, csakis az elszegényedettek újraintegrálásával. Ezzel egy új társadalmi szerződés megkötését kellene szorgalmaznia. Ha ez

nem történik meg, vagyis ha a társadalom periferiáin élő tömegek, az elszegényedettek és az elszegényedéstől joggal félők magukra maradnak haragjukkal, elkeseredésükkel, Magyarországon fennáll egy társadalmi robbanás veszélye. Megjósolhatatlan, hogy milyen politikai formáció fog ebből hasznot kovácsolni magának, és mikor. A ma érvényes, szélsőségesen igazságtalan, korrupción és kizáráson alapuló társadalmi szerződés fenntartása egyre költségesebb lesz, és ami ennél is sokkal rosszabb, egyre nyilvánvalóbb rendőrállami módszerek alkalmazására, kiáltó jogtalanságok sorozatára fogja kényszeríteni a hatalmat, ami végső soron a demokrácia formális felszámolásával fog együtt járni. Ezen az úton Magyarország már eddig is sokkal messzebbre ment el, mintsem hogy a folyamatot a mai viszonyok között bárki fel tudná tartóztatni. A Fidesz és a Jobbik persze nem is akarja, de nem akarja a magát baloldalinak mondó MSZP sem. A helyzetből előbb-utóbb egy olyan formáció húzhat hasznot, amelynek esze ágában sem lesz demokratikus formákkal bajlódni. Nem a Jobbikra gondolok, mert a Jobbik, amely a periferiák elszegényedéstől fenyegetett, de szociológiai értelemben véve szegénynek még nem mondható lakóinak és az életüknek pocsék kilátásokkal induló, alacsonyan vagy közepesen képzett fiataloknak a hangján szólal meg, ugyanúgy belül van a mai társadalmi szerződésen, mint az említett két párt. Sokkal nagyobbak lá-

tom annak a veszélyét, hogy a Fidesz eddigi transformációinak folytatásaképpen végképp hasonlatossá válik Mussolini egykori pártjához.

2. Megoldási javaslat egy paradoxonra

2.1. Túllépni a szakszervezeti hagyományokon

A két háború közötti baloldali hagyományok sokféleképpen összefonódnak a szakszervezeti érdekképviseléssel és az agrárius mozgalmakkal. A szakszervezeti hagyománnyal kapcsolatban két dolgot fontos megjegyezni. Az egyik az, hogy a kádári állam szakszervezeti öröksége folytán a szakszervezetek 1989 után is hosszú ideig a pártok csatolt intézményei maradtak. A másik dolog az, hogy érdemleges méretű szakszervezetek egyelőre csak az állami alkalmazottak számára léteznek. A két tényező együttesen azt eredményezte, hogy az állami szférában működő szakszervezetek aktuális politikai érdekeik szerint két magatartásmód között válogatnak a rendszerváltás óta. Amennyiben az őket befolyása alatt tartó párt éppen kormányon van, akkor annak szolgalelkű eszközeivé válnak, és így tulajdonképpen kiszolgálják a tőkésosztály és az állam korrupción alapuló összefonódását. Ha pedig a „gazdapárt” ellen-

zékbe kerül, akkor összekeverik a munkavállalók érdekképviselését a zsarolással, és vezetőik eközben gyakorta a politikusi életpálya felé kacsingatnak. A Gaskó István vezette VDSzSz mindkét magatartásra emlékeztető példát adott. A magánszférában, a multinacionális cégeknél nem létezik munkás érdekképviselés. Reményt keltő viszont az MSZOSZ, az Autonómok és a Szakszervezetek Együttműködési Fórumának egyesülése, de az eddigi tapasztalatok sajnos bőséges okot adnak a kételkedésre. Ha ezúttal valami másról van szó, olyan konföderáció jöhet létre, amely valódi tárgyalási helyzetbe juttathatja a versenyszférában dolgozókat. A közelmúlt másik szervezeti kezdeményezéséről, a Szolidaritásról sajnos hamar kiderült, hogy nem hordozza magában a szakszervezeti szféra megújulásának reményét, mert kezdeti ígéretei ellenére csatlakozott egy pártszerű formációhoz, így még azelőtt felszámolta magát, mielőtt bármit elért volna. Valódi eredményt az utóbbi időszakban egyedül a Hallgatói Hálózat tudott felmutatni, nemcsak a pusztta létrejöttével, hanem egyrészt azzal, hogy olyan kommunikációs és munkaszervezési kultúrát honosított meg, amely más területeken is mintául szolgálhat, másrészt azzal, hogy tárgyalásra kényszerítette több egyetem vezetését és az oktatási kormányzatot, megakasztotta a politikai gépezet mozgását, és a tárgyalások során néhány célért meg is tudott harcolni. Ezek az eredmények azonban szerkezetei és

szemléleti változást nem idéztek elő a felsőoktatás politikai irányításában.

Ha léteznének is klasszikus értelemben vett független és erős szakszervezetek, azok is csak a munkával rendelkezőket, vagyis a társadalmi-politikai közösségen belül élőket érnék el, az ő képviselőtüket vállalnák, a munkanélküliekét, a nincstelenekét nem. Ez persze nem kevés. Ne feledjük, hogy a munkával rendelkezők közül is sokan nélkülözésben, szegénységben élnek. A baloldali politikának, ha el akarja érni a társadalmi közösségen kívül élőket is, ma Magyarországon túl kellene lépnie saját hagyományain, és egyfajta új polgárosításra kellene vállalkoznia. Ilyen típusú problémákra az elmúlt két évtizedben a dél-amerikai baloldalnak az a része volt képes érvényes választokat megfogalmazni, amely a felszabadítás teológiájából és a szovjet világrendszer összeomlásából adódó következtetéseket is levonta. Ezért bármennyire is szokatlan a magyar politikai gondolkodásban, hogy valaki Európán és Észak-Amerikán kívüli tapasztalatokra hivatkozik mintaként, alighanem sokat tanulhatnánk a 90-es években szárba szökkenő latin-amerikai szociális mozgalmak elveiből és gyakorlatából.

Dél-Amerikában a 60-as, 70-es években világossá vált, hogy a hidegháborús környezetben a fegyveres emancipációs küzdelmek katonai diktatúrák kiépüléséhez vezetnek, és ellenhatásképpen is hasonló rendszereket segítenek hatalomra. A kubai típusú kom-

munista diktatúrák tartós szegénységhez, az elvándorlási kedv és a politikai foglyok számának növekedéséhez, valamint a fogyasztási cikkek állandó hiányához vezettek, a kapitalista berendezkedésű katonai junták pedig nyílt erőszakra támaszkodva szűk tőkéscsoportok, nemritkán a csempészetben is érdekelt maffiakartellek foglyává váltak, és az egész kontinens mély adósságválságba sodródott. A Világbank hiteleiért cserébe a csődközelbe jutott államok vállalták a gazdaság liberalizálását és a privatizáció felgyorsítását, a korábbi szociális reformkezdemények leépítését, a környezeti értékek pedig ugyanúgy a kereskedelmi érdekek áldozataivá váltak, mint az emberi jogok és maga a demokrácia is. Ismerős helyzet, amelyre Kelet-Európában csak etatista, vagyis az állam központi hatalmát növelő válaszok érkeztek.

A hidegháború megszűnése új esélyeket kínált Dél-Amerikának, amelyekkel nem minden ország volt képes élni. A '90-es évektől a társadalmi önszegélyezés programjának alapján álló új mozgalmak elindulásának lehettünk tanúi. A helyi önszegélyezés programjai, amelyek ekkor indultak be, alkalmasnak tűntek a politikai közösség demokratikus bővítésére és az életminőség érzékelhető javítására. Érdemes néhány példát említenünk, mert ezek és az ehhez hasonló Magyarországon is példamutató tanulságokkal járhatnak.

2.2. *A lokalitás és a központ paradoxonja*

Amikor a következőkben néhány dél-amerikai példára hivatkozom, nem célom a térség szociális mozgalmainak általános leírása, és az sem, hogy a példák minden társadalmi összefüggését megvilágítsam. Az ottani társadalmi gondolkodás és politika frissítő képzelőerejére szeretném felhívni a figyelmet. Többek között a feminizmusnak a nyugat-európai és az észak-amerikai mintáktól eltérő megjelenésére gondolok. A különbségek oka természetesen a társadalmi tényekben keresendő. A szegénység az egész kontinensen elsősorban a nőket veszélyezteti. Venezuelában 2001-ben létrejött egy szegénysorban élő nőket kiszolgáló állami bank (Banco del Desarrollo de la Mujer), amely alacsony kamatra, garanciák nélkül ad hosszú lejáratú kölcsönt ügyfeleinek, így érdekeltté válik abban, hogy technikai és adminisztratív segítséget is nyújtson a vállalkozásoknak, tanácsokat adjon, figyelemmel kísérje a projektek megvalósítását, együttműködjék más állami támogatási programokkal. Ezzel sok nőt hozzásegítenek ahhoz, hogy gazdaságilag önállóak legyenek, amiből öntudatot meríthetnek, és a helyi közösségekben aktív polgárokká válhatnak. Az is előnye a programnak, hogy a helyi tudások cseréje felgyorsul. A bank mikrohiteleivel sok tízezer munkahelyet teremtetett. Mivel Magyarországon is egyre több a szegénységben élő nő, akik sokszor gyerekeket is nevel-

nek, nyilvánvaló, hogy nálunk is szükség van ilyesféle kezdeményezésekre, amelyek egyszerre szolgálják a társadalom politikai és gazdasági integrációjának érdekeit is. A feminizmus ilyesféle, az osztályszempontokat is figyelembe vevő formáinak megjelenése a magyarországi baloldalnak is jócskán hasznára válna.

Szélesebb problémát érint a populizmus kérdése. A rendszerváltás utáni nyelvhasználatban a pópulizmus negatív tartalmakat hordoz, és körülbelül annyit jelent, hogy a politika, a mögötte álló gazdasági elitek valós céljainak leplezésére, azt mondja, amit a választó hallani akar, a pártok jól hangzó, ám később hazugságnak bizonyuló ígéretekkel nyerik meg szavazóik bizalmát. De vajon nem tartozik-e a politika funkciói közé, hogy a maga nyelvén megfogalmazza és a döntéshozatal mechanizmusaiba becsatornázza azt, amit a társadalom különböző csoportjai kívánnak, sőt akár az is, hogy nyelvi formát kölcsönözzön a nehezen artikulálódó igényeknek? Ha igen, akkor a tömegdemokráciák korában a politika szükségszerűen populista. A baj az állam átláthatatlanságával és a politikai tudatosság alacsony fokával van. Amikor 1989-ben a Munkáspárt jelöltje, Olívio Dutra lett a braziliai Porto Alegre polgármestere, a közvetlen és a képviseleti demokrácia formáinak elegyítésével igyekezett elérni a helyi társadalom politikai tudatosságának emelkedését. A korrupció és a kliensrendszer ellensúlyaként biztosította a civiltársadalom

közvetlen részvételét a helyi költségvetés elosztásában. Társadalmi viták kezdődtek a prioritásokról, a javasolt projektek terveit szintén nyilvánossá tették, és a városi képviselőtestület ezek alapján készítette el a költségvetés, azon belül a beruházások tervezetét. Természetesen az elszámolásokat is nyilvánossá tették. A folyamat a demokrácia iskolájaként funkcionált, az addig passzív polgárokat aktivitásra serkentette, marginalizált társadalmi csoportokat is elért, növekedett a szolidaritás aktív képessége. A város vezetése arra kényszerült, hogy átláthatóvá tegye a pénzgazdálkodását, ami a költségek csökkenésével és a lakossági bizalom emelkedésével járt együtt.

Ugyancsak Brazíliában, közelebből Belo Horizontében, Brazília egyik legszegényebb városában az önkormányzat technikai és pénzügyi eszközökkel támogatni kezdte a helyi kistermelőket. Iskolai kerteteket és a legszegényebb városrészekben egészségközpontokat is létrehozta. A termékeket maguk az iskolák használták fel, vagy eladták kórházaknak, szociális intézményeknek. Az önkormányzat olcsón kínált piaci elárúsítóhelyet a környékről érkező árusoknak. Az élelmiszerárak csökkentek, az iskolák bevételhez jutottak, csökkent az éhezők száma, a lakosság jobb minőségű élelmiszereket vásárolhatott. A program részeként az olcsóbb élelmiszereket feldolgozó népkonyhák is létrejöttek. Az iskolákban az egészséges táplálkozásról szóló kurzusokat kezdtek tartani.

Ha valaki azt gondolná, hogy az ilyen kezdeményezések ellentétesek a kapitalizmus termelési és kereskedelmi formáival, mert nem képesek összekapcsolni a lokalitást a globális méretekkel, az alighanem téved. Bizonyítja ezt a Taloca nevű svájci cég működése a kakaóbab méltányos kereskedelmének piacán. Európa fejlett országaiban a vásárlókat egyre jobban érdekli, milyen az általuk fogyasztott élelmiszerek termelési háttere, és akár felárat is hajlandóak fizetni, ha biztosak lehetnek abban, hogy a termelés se a környezetet, se a helyi munkaerőt nem zsákmányolja ki. Ezt ismerte fel a svájci cég, amely a Milka beszállítója. Ecuadorban olyan helyen vették rá a lakosokat, hogy termeljenek kakaóbabot, ahol nagy volt a munkanélküliség, és ahol korábban kiirtották az őserdőket. Megtanították a farmereket, hogyan állítsanak elő bioműveléssel jó minőségű nyersanyagot a csokoládéipar számára. A felvásárlási árat így viszonylag magasra szabhatták meg, és a bevételből arra is jutott, hogy helyi munkaerőre támaszkodva elindítsanak egy másik programot, amelynek célja a kiirtott őserdő helyén a fák újratelepítése és a biodiverzitás helyreállítása.

A példákat lehetne tovább is sorolni. Fontos kezdeményezések Magyarországon is vannak, de jól megfigyelhető, hogy ezek szigetszerűek, hatókörük csekély, általában nem áll mögöttük se az állam, se a magántőke jelentős támogatása, egy-két ember eltökéltségére támaszkodnak. A legkiválóbb kezdemé-

nyezések egyike az L. Ritók Nóra által létrehozott Igazgyöngy Alapítványé. Az alapítvány eredetileg egy művészeti iskola fenntartását biztosította, ám ennek során olyan tapasztalatokat szerzett, amelyek megváltoztatták a tevékenységét. Ma elsősorban a berettyóújfalui kistérség, közelebbről Told mélyszegénységben élő, halmozottan hátrányos helyzetű, ebből eredően alacsony tanulási motivációt tanúsító gyerekeit segíti. Az ilyen gyerekek integrációja az iskolai falain belül, pusztán pedagógiai eszközökkel nem biztosítható, ezért a művészeti nevelés céljainak a családgondozás feladataival kell párosulniuk. A kérdés az, miként képesek a mélyszegénységben élő és a szegénységet immár nemzedékről nemzedékre átörökítő családok egy hátrányos térség közepén elmozdulni a mélypontról, és hogyan válhatnak képessé arra, hogy a korábbinál magasabb gazdasági és szociális színvonalon tartsák fenn magukat. Az adományok ehhez nem elegendőek, és nem jelentenek megfelelő eszközt. Az alapítvány a házkörüli kertek megművelésére és biobrikett előállítására igyekszik megtanítani a családokat. A kísérletből fakadó egyik következtetés az lehet, hogy a szociális programok nálunk nagyon nehezen kapcsolódnak össze a piac logikájával, holott a társadalomépítés hatókörének bővítéséhez többek között éppen erre volna szükség.

Jó példa az összekapcsolódás lehetőségére az, ami az elmúlt években egy szegény borsodi faluban, Her-

nádszentandráson történt. A 2000-es években a falu elvesztette az iskoláját, megélhetési források és távlatok híján megállíthatatlannak tűnt az elnéptelenedés folyamata. Ezen változtatott az évtized végén a falu fiatal polgármestere, Üveges Gábor. Az ő kezdeményezésére először létrehozták a Hernád-völgyi Tanodát, amely fejlesztő programjaival 5 és 20 év közötti gyerekeket és fiatalokat vár. A Tanoda felállításának célja a falu közösségének újjászervezése volt. Ugyanezt szolgálta a Biztos Kezdet Ház, ahol az 5 évesnél kisebb gyerekeket nevelő családokat várják. 2010-ben pályázati támogatásból huszonöten fogtak hozzá zöldek és bogyósgyümölcsök biotermeléséhez. A terményeket feldolgozták, és megteremtették az alapjait annak, hogy vállalkozásuk hosszú távon is sikeres legyen. Termékeiket BioSzentandrás márkanévvel kezdték árusítani a környékbeli piacokon. Aki ma a faluba látogat, földiasátrak sokaságát látja. A termelésbe egyre több család kapcsolódik be, a korábban tengődő falu megélhetést ad lakóinak.

E példák ellenére sajnos igaz, hogy Magyarországon a szegényekben és az alsó középosztály azon tagjaiban, akik ki vannak téve az elszegényedés veszélyének, nagyon nehezen aktivizálódik a kitörési hajlandóság. Joggal érzik úgy, hogy magukra vannak hagyva, és ezért hajlamosak beletörödni a sorsukba. Mégis világosan látszik, hogy egy új baloldali politika alapjait a helyi társadalmakban kell és lehet meg-

vetni. Nem fentről lefelé, hanem lentől felfelé építkező baloldali politikára lenne szükség. Egy országos baloldali pártnak mindent meg kellene tennie az önkormányzatok jogainak visszaállításáért, és az önkormányzatok gazdálkodását is meg kellene nyitnia a helyi politikai közösségek előtt. Olyan programokat kellene megvalósítania, amelyek csökkentik a gazdasági kiszolgáltatottságot, a szegénységet, és ezzel együtt megfordítják a politikai közösség rohamos szűkülésének folyamatát. Ezzel újra hitet és önbizalmat adhatna a társadalomnak, és valóban kifoghatná a szelet a szélsőjobboldal vitorlájából, amire az antifasiszta szölamok önmagukban nem alkalmasak. Emellett az is nyilvánvaló, hogy a baloldali politizálás intézményrendszere se formailag, se tartalmilag nem alkalmas a megújulásra. Egy új, hiteles intézményrendszer csak a lokalitásban alkotható meg.

Igen ám, de a helyi politizálás lehetőségeit minden szegénységgel sújtott társadalomban a központosított, rossz működési hatékonyságot, de annál nagyobb hatalmi arroganciát mutató állammal szemben kell kivívni. A helyi önkormányzatok ma Magyarországon ki vannak fosztva. Funkcióik jelentős részét elvonta az állami központosítás. Ezért hiába volna egy megújuló baloldal által kínált társadalmi szerződés bázisa a központi és a megyei államigazgatás szintje alatti lokalitásban, a célok gyakorlati megvalósításának feltétele a központi kormányzás visszaszerzése. Ez nem valósít-

ható meg másképpen, mint a politikai közösségen kívül élők demokratikus mozgósításával a választás megnyeréséért. Ma egyfajta versenyfutás zajlik az idővel. Nem mindegy, ki fogja ezt a mozgósítást végrehajtani, milyen eszközökkel és milyen célok érdekében. Mivel azonban a lokalitásban lezajló tanulás csupán a társadalmi integrációt szolgáló baloldali politika következményeként mehetne végbe, a demokratikus mozgósítás eszköze csak a populizmus lehet – az a fajta pozitív, bevonó hatású populizmus, amellyel a dél-amerikai példákban találkozhattunk.

A probléma mélyén ugyanaz a paradoxon húzódik meg, amellyel a dél-amerikai mozgalmak találták magukat szemben. Ahhoz, hogy a lokális társadalmak megerősödjenek, a baloldálnak tömegmozgalmommá kellene válnia, és kormányra kellene kerülnie. Ismeretes a probléma bolsevik megoldása, amelyben éppen a cél, a lokalitás megerősítése enyészik el pillanatok alatt, helyette diktatórikus központi irányítás jön létre a hatalom megszerzése és megtartása érdekében. Természetesen senkinek nem ajánlgatnám mintául azokat a kubai utat követő mozgalmakat, amelyek Venezuelában és Bolíviában diktatórikus hatalmi formáknak ágyaztak meg törekvéseikkel.

Az állam visszaszerzésének csak akkor van értelme, csak akkor szabad belekezdeni a politikai közösségen kívül élők demokratikus mozgósításába, ha a baloldali állam a piacgazdaság alaptörvényeivel össz-

hangban valóban integratív társadalompolitikát folytat, visszaadja a lokális közösségek jogait, sőt tovább bővíti azokat, pénzt biztosít a célok megvalósításához, és kiköveteli az önkormányzatok átlátható működését, amelyben a közvetlen demokrácia formáinak is nagy szerepet kell kapniuk. A paradoxon feloldására más lehetőséget nem látok. Nem kell feltalálnunk semmi újat. Csak képessé kellene válnunk a tanulásra. Azoktól, akik a miénkhez részben hasonló helyzetben kitálatk valamit. Képessé kellene válnunk az etikus munkára. Azokkal a pártképződményekkel (MSZP, DK), amelyek ma a baloldalinak mondott politikai térfelet uralják, ez lehetetlen. Nemcsak azért, mert vezetőik erkölcsileg hiteltelenek, hanem elsősorban azért, mert a Fideszhez hasonlóan ezek a pártok is részesei, támogatói, haszonélvezői és foglyai a tőke és az állam korrupt összefonódásának. Azt azonban senki sem képzelheti, hogy ezek a pártok a 2014-es vereség után eltűnnek. Az MSZP egykori nagyságát már aligha érik el újra, de közép- vagy kispártként egy ideig még szereplői maradnak a közéletnek, és így tartósan is akadályozni fogják a baloldal valódi megújulását. Hogy ez az akadály végzetes lesz-e, azon múlik, történik-e egyáltalán komoly kísérlet 2014 után a baloldal szemléleti, politikai megújítására.

6

(2013)

Tartalomjegyzék

Előszó	5
Szép-mondatok	11
Kávé és nefelejcs	20
Egy emlékmű talapzatára	33
A kereszténységről mint politikai vallásról.	45
Hétköznapi történeti tudatunkról	55
1. Egy mondat, de miről	55
2. A traumatizáltság, a felelősséget elhárító amnézia és a nosztalgia labirintusa	59
Három a nagylány – avagy kicsoda és mit csinál a szabad értelmiségi?	66
1. Három „értelmiségi” utazik a vonaton	66
2. A közvetítés veszteségessé vált üzlete	68
3. A software és a hardware	73
4. Profik és amatőrök?	77
5. A szabadság gyakorlásáról pedig...	85
Hogy mi ne legyünk gyarmat	87
1. A múlt öntudatlan és hamis meghosszabbítása	87
2. Hasonlítunk a volt gyarmatokhoz?	91
3. Gyarmatosító kerestetik	94
4. Az idealizált apafigura	98
5. A nemzet pedig ne váljék tudóssá.	104

Mi a baj?	107
1. <i>A kádári középosztály csoportjainak konkurenciaharca és a rendszerváltás</i>	109
2. <i>Demokratikus oligarchia.</i>	111
3. <i>Etatista szemléletek</i>	114
4. <i>Alkotmányosság és az állam intézményrendszere</i>	118
5. <i>Az önfejlesztés és az ellenállás képessége</i> . . .	120
„Hány az óra, Vekker úr?”	122
1. <i>A kultúra fogalmának meghatározásai</i>	122
2. <i>Demokratikus és diktatórikus kultúrpolitika</i> . .	127
3. <i>Az értelmes kultúrpolitika hiánya</i>	134
4. <i>Egy jó példa</i>	136
Megmentő nevetésre várva	140
1. <i>„az emberen túl”</i>	140
2. <i>„Nézem, mint egy rossz színdarabot.”</i>	142
3. <i>Maradj ott, ahol vagy!</i>	144
4. <i>Eggyel több értelem, de milyen az?</i>	146
5. <i>Kleptokrácia</i>	149
6. <i>Miért a cigányok? – vissza az esztétikához</i> . .	151
7. <i>Az esztétikai viszony kockázata</i>	153
Van másik?	155
Hínárok, tóvirággyökerek.	164
A hiányzó baloldal	177
1. <i>Analízis</i>	177
2. <i>Megoldási javaslat egy paradoxonra</i>	194

Schein Gábor 1969-ben született.

Könyvei a Jelenkor Kiadónál:

Irijám és Jonibe, 1998

Mordecháj könyve, 2002

(retus) 2003

Lázár! 2004

Panaszénekek, 2005

Bolondok tornya, 2008

Egy angyal önéletrajza, 2009

Esernyők a Kossuth téren, 2014

9 789636 765392

2800 Ft

ESERNYŐK
A KOSSUTH TÉREN

SCHEIN GÁBOR

SCHEIN GÁBOR ESERNYŐK A KOSSUTH TÉREN

Schein Gábornak az elmúlt tizenöt évben keletkezett közéleti-politikai esszéit a demokrácia és az ország mint közös alkotás iránti elkötelezettség jellemzi, és egy olyan demokrácia-fogalom jegyében keresik az önkorrekciónak tartalmi lehetőségeit, amely a közös és a kölcsönös felelősség tapasztalataiból bontakozik ki, visszakeresve a rendszerváltás formális elveinek hiányzó tartalmait.

A könyv háttérében természetesen ott van az a politikai út, amelyet Magyarország a rendszerváltás óta bejárt. Ezt az utat az ország lehetőségeihez képest nehéz nem kudarc történetnek látni. Az előterében egy szuverén gondolkodás alakulása, elmozdulásai figyelhetők meg. Az írások által bemutatott alakulástörténet során a 'közöshöz' fűződő esztétikai viszony egyre karakteresebb etikai tartalmakat nyer, miközben az elvi megfontolásoktól a lokalitásokban megalapozott baloldali politika felé mutató gyakorlati javaslatokig jut el.